

अध्याय-एक

परिचय (Introduction)

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल सांस्कृतिक विविधतामा ज्यादै धनी छ । यहाँ विभिन्न जातजातिहरू बसोबास गर्दछन् । जसको आ-आफ्नो भाषा, धर्म, संस्कृति, परम्परा, मान्यता, विश्वास र प्रचलन रहेको छ । यही फरक फरक चालचलन विश्वास र मुल्य मान्यताले गर्दा उनीहरूको जीवन यापन गर्ने तरिकामा समेत अन्तर देखिन्छ । त्यस्तै अन्तर ब्राह्मण समुदायमा पनि देखिन्छ । ब्राह्मण समुदायमा अर्न्तनिहित सांस्कृतिक परम्परा, मुल्य मान्यता, विश्वास र प्रचलनले गर्दा यो जाति अन्य जाति भन्दा पृथक र मैलिक देखिन्छ । यो जातिको आफ्नै खालको इतिहास छ ।

बाहुन जातिलाई पहिले पहिले खस बाहुन पनि भनिन्थ्यो । तर आजकल भने खस शब्द त्यति प्रचलनमा देखिदैन । यी खस जातिका पुर्खा हजारौं वर्ष पहिले देखि नेपालको कर्णाली प्रदेश र महाकाली पारी भारतको कुमाउ, गढवाल आदि प्रदेशमा बसोबास गर्दै आएका थिए (विष्ट, २०३०) ।

खस पुर्खाहरू पश्चिम एशियातर्फबाट आई भारतको पन्जाब त्यसपछि गङ्गाजीको फाँटमा पुगेर वैदिक र पौराणिक हिन्दु धर्म तथा संस्कृतको विकास गर्ने आर्य जाति मध्येको थिए । आजको नेपाली राष्ट्रभाषा पनि आर्यहरूकै भारोपेली भाषा परिवार भित्रको उत्तर भारतीय संस्कृति सम्बन्धि भाषाहरू भित्रकै भाषा हो । जसलाई हामी राष्ट्रिय भाषाको रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छौं (विष्ट, २०३०)।

तीन हजार वर्ष भन्दा पहिले देखि सिन्धु र गंगाजीको फाँटमा हिन्दु धर्मको र सभ्यताको ठुलो विकास भए तापनि यी खस पुर्खाहरू गंगाजीको फाँटमा बस्ने सु-संस्कृत हिन्दुहरूबाट धेरै समयसम्म अपहेलित भएर रहेका थिए । द्वितीय विश्व युद्धपछिको भारत र २००७ साल पछिको नेपालले जातभातलाई मान्यता दिन छाडेपछि मात्र यसको चर्चा कम हुन थालेको हो । होइन भने मधेशका कट्टर हिन्दुहरूले पहाडी खसहरूलाई शुद्र बराबर मान्दथे । उनीहरूले कहिल्यै पहाडीया खसहरूलाई आफू बराबर ठानेका थिएनन् (विष्ट, २०३०) ।

बाह्रौ शताब्दीमा मुहम्मत घोरीको हमला पछि बसोवास, धार्मिक परम्परा, तथा जीवनशैली नै भताभुङ्ग भएपछि पहाडी खसहरू मधेश छाडेर पहाड पसे जहाँ तिनीहरूको सम्पर्क माथिल्ला जातका हिन्दुहरूसँग भयो । त्यसपछि मात्र कर्णाली प्रदेशका खसहरूमा हिन्दु धर्म तथा जातभातको चलन चलेको देखिन्छ । त्यो भन्दा अघी खसहरू पूर्व वैदिक र लामा धर्मको सम्पर्कमा मात्र थिए । बाह्रौ शताब्दी पछि भने खसहरूको सम्पर्क दक्षिणतर्फ बढी देखिन्छ (विष्ट, २०३०) ।

यस्तो प्रकारको इतिहास बोकेका ब्रामणहरू आज नेपालभरी छरिएर बसेका छन् । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली र हिमालदेखि तराई जहाँ खोजे पनि भेटिने जात ब्रामणलाई उच्च जात पनि भनिन्छ । अधिराज्य भरी क्षेत्रीपछिको धेरै जनसङ्ख्या ब्राह्मण समुदायको रहेको छ । तर जनसंख्या प्रवृत्तिलाई हेर्ने हो भने ब्राह्मणहरूको सङ्ख्या घटेको देखिन्छ । १९९१ मा २३८८४५६ जना ब्रामणहरूको संख्या रहेकोमा २००२ मा २८९६४७७ जना रहेको छ (ऋचक) । बाहुन जातिलाई परम्परानुसार पूर्वीय र कुमाइ बाहुन भनी छुट्याउने चलन छ । जे जस्तो चलन भए तापनि आधुनिकता सँगै ब्रामण समुदायको चालचनमा परिवर्तन देख्न सकिन्छ (विष्ट, २०३०)।

बाहुन भन्ने वित्तिकै जपतप र पुजापाठ गर्ने भन्ने बुझिन्छ । तर, समयको परिवर्तनसँगै पुजापाठमा मात्र सीमित नरही खेतीपाती जागिर तथा व्यवसायमा पनि अगाडि देखिन्छ । ७४.९ प्रतिशत साक्षरता रहेको ब्रामण समुदायका सबै जसो लगभग ९९.६८ प्रतिशतले हिन्दु धर्म मान्दछन् (CBS, 2002) ।

समाजमा मानव जातिको कुरा उठाउँदा पुरुष र महिलाहरू बिच छुट्टाछुट्टै विभाजन गरी अस्तित्वको खोज गर्न मिल्दैन । नारी र पुरुष वास्तवमा एक सिक्काका दुई पाटाहरू हुन । त्यसैले मानव जातीका उन्नती र अवन्नतीको विषयमा चर्चा गर्दा नारी र पुरुष बिच अलग-अलग प्रश्नउठाउन तथा फरक-फरक खोजविन र अध्ययन विश्लेषण गर्न न्याय संगत मानिदैन । नारी भनेका वास्तवमै मानव जातिका सृष्टिकर्ता हुन, नारीहरू बिना घर, परिवार, समाज, राष्ट्र मात्रै होइन सिंगो विश्व नै चलन सक्दैन । यसरी एउटा समाजमा महिलाहरूको भूमिका फरक-फरक भए तापनि समय र परिस्थिति अनुसार एउटी महिला छोरी, बुहारी आमा र सासु हुदै परिवार तथा समाजमा भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

विश्व जनसंख्याको आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या ओगटेको महिलाहरूको विकास निर्माण र अन्य रचनात्मक गतिविधिहरूमा सहभागिता न्युन रहेको छ । महिला

सहभागितालाई विश्लेषण गर्ने हो भने घर, परिवार समाज र राष्ट्र प्रत्येक ठाउँमा उनीहरूको सहभागिता उलेख्य छैन । जनसङ्ख्याको आधारमा हेर्ने हो भने ५०.६५ प्रतिशत (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग -२०५८) रहेको नेपाली महिलाहरूको राष्ट्रिय योजना आयोगमा उपस्थिति शून्य छ । त्यसैगरि राज्यका तीन प्रमुख अंगहरू कार्यपालिका न्यायपालिका र व्यस्थापिकामा महिलाहरूको उपस्थिति लाजमर्दो छ । भएका थोरैपनि नाम मात्रमा सिमित छन् र निर्णायक तहमा उनीहरूलाई पुऱ्याईदैन, उनीहरूको आवाज सुनिदैन । जब महिलाहरू सामाजिक कार्यमा भाग लिन्छन् तब समाज तथा परिवारमा उनीहरूको सामाजिक स्तर बढ्न थाल्छ र यसो गर्दा महिलाका लागि मात्र छुट्याइएको परम्परागत चुल्हो चौकाको काममा परिवारका अन्य सदस्यले सघाउने पर्ने बाध्यता आउँछ । आर्थिक रुपमा आत्मनिर्भर हुनु महिला सशक्तीकरणको पहिलो खुड्किलो हो । महिला सशक्तीकरणको अर्थ महिलामा मात्र अधिकार निहित हुनुपर्छ भन्ने होइन । नेपाली समाज पितृसत्तात्मक अभै छ र महिला सशक्तीकरणका लागि मातृसत्तात्मक आवश्यक छ भन्ने पनि होइन । मुख्य कुरा त के भने समाजमा रहेका कुरीति र कुसंस्कारलाई हटाउनु पहिलो महत्व हो । समानता भन्दैमा प्राकृतिक जिम्मेवारी तथा नियमलाई परिवर्तन गर्नु सकिदैन । तर परिवारको आर्थिक भार महिलाले पनि कम गर्न सक्छे भन्ने भावना विकसित गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी पारिवारिक स्तरमा यदि महिला र पुरुष बिचको कामलाई समान रुपमा उदार विचारका साथ बाँड फाँड गर्ने हो भने महिलालाई मात्र नभएर पुरुषलाई पनि फाइदा हुन्छ । आयआर्जन गरेर बसेका महिला पनि अशक्त भएर बाँचिरहेका छन् । आर्थिक आत्मनिर्भरतासंगै सोचाइमा आत्मनिर्भर हुनुपर्छ, त्यसपछिमात्र महिला सशक्तीकरण दिगो रहन्छ (खत्री, २०६७) ।

हिन्दु धर्मका अनुसार विवाहको एउटा प्रमुख उद्देश्य गर्भाधान गर्नु, सन्तान जन्माउनु हो । हिन्दु धर्मले छोरोलाई प्रमुखता दिएको छ । यस धर्मका अनुसार छोरोले बाबु आमाको मृत्यु पछि नरकबाट पार लगाउँछ भन्ने मान्यता छ । उदाहरणका लागि पति मर्दा क्रियापुत्री छोरोले नै बस्नु पर्दछ, श्राद्ध छोरोले नै गर्नु पर्दछ, दागवत्ती छोरोले नै दिनु पर्दछ, जबकि विधवा महिलाले उक्त धार्मिक कार्य गरेमा मृतक पनि स्वर्ग जान पाउँदैनन्, भन्ने धार्मिक अन्धविश्वास रहेको पाईन्छ । आज पनि छोरा नपाउने महिला पटक पटक गर्भवति र सुत्केरी हुनुपर्ने अवस्था छ । पटक पटक महिला गर्भवति हुनुपर्दा महिला शारीरिक मानसिक रुपमा पिडित हुने मात्र हैन दैनिक कयौं महिला मृत्युको शिकार हुन बाध्य भैरहेका छन् । आधुनिक चिकित्सा प्रणालिको विकासको कारणले कयौं शहरीया बाबु आमा गर्भ परिक्षण

गराई छोरा देखिएमा मात्र सुत्केरी गराउने र छोरी देखिएमा गर्भ नै पतन गराउने पनि प्रशस्त घटनाहरू प्रकाशमा आईरहेको छ । यसले गर्दा छोरीलाई आफ्नो जन्मन पाउने पहिलो अधिकारबाट समेत बन्चित गरिने मात्र नभई गर्भवती महिलाको स्वास्थ्यमा समेत प्रतिकूल असर पर्न सक्ने अवस्था रहँदै आएको छ ।

विशेष गरि आर्थिक स्थिति कमजोर हुनुका साथै अन्य विभिन्न समस्याले दैनिक जिवन गुजार्न समस्या देखिंदा महिलाहरू देहव्यापारमा लाग्न बाध्य हुनुपरेको पाइन्छ । भने कहीं समाजमा देखिएका विकृति र विसंगतिले गर्दा पनि देहव्यापार फस्टाइ रहेको पाइन्छ । मध्यपश्चिमको दाङ लगायतका जिल्लाहरूमा वादी जातिहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारणले आजसम्म पनि चेलिवेटीलाई देहव्यापारमा लगाएको पाइन्छ । सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले देहव्यापारमा संलग्न महिलाहरूका लागि वैकल्पिक आमदानीको बाटो देखाउन सफल भएमा यस्ता प्रचलनमा विस्तारै कमी आउन सक्ने देखिन्छ (खत्री २०६७) ।

अन्तराष्ट्रिय तुलनामा नेपालमा महिलाहरूको अवस्था धेरै पछाडि छ । विदेशमा राष्ट्र प्रमुख देखि अन्य विभिन्न गरिमामय पदमा महिलाहरू पुगिसकेका छन् । संयुक्तराष्ट्र संघले सन् १९७५ लाई महिला वर्ष र सन् १९७६ देखि १९८५ लाई महिला दशकका रूपमा मनाई सकेको छ । हाल सम्म ४ वटा महिला सम्मेलन सम्पन्न भइसकेका छन् । जसमध्ये सन् १९७५ मा मेक्सिकोमा पहिलो, सन् १९८० मा डेनमार्कको राजधानी कोपनहेगनमा दोस्रो, सन् १९८५ मा केन्याको राजधानी नैरोबीमा तेस्रो र सन् १९९५ मा चिनको राजधानी वेइजिङमा चौथो अन्तराष्ट्रिय महिला सम्मेलन सम्पन्न गरि महिला अधिकार र महिला सरोकारका विषयमा थुप्रै अन्तराष्ट्रिय मुद्दाहरू उठाएको पाइन्छ । चौथो बेइजिङ सम्मेलनको समीक्षा बैठक पनि सन् २००० मा सम्पन्न भैसकेको छ, तापनि सम्मेलनद्वारा घोषित विभिन्न प्रस्तावहरूमा नेपालको ध्यान पुग्न सकेको पाइँदैन (खत्री, २०६७) ।

सशक्तिकरणको कुरा गर्दा महिला कस्तो क्षमता लिएर हुर्किरहेका छन् ? उनीहरूले कुन क्षेत्रमा के गर्न सक्छन् ? भनेर यही अनुसारको अवसर र वातावरण निर्माण गर्न सकिएमा सही रूपमा सशक्तिकरण सम्भव हुन्छ । योजना कार्यक्रम बनाउँदा बदलिँदो परिस्थिति, धरातल तथा महिला मनोविज्ञानलाई पनि ख्याल गर्नु पर्दछ । महिला सशक्तिकरणका लागि महिला आफैलाई संगठित गर्नुपर्छ । संगठनमा आवद्ध भएपछि महिलामा केहि मात्रमा भए पनि सशक्तिकरणको आरम्भ हुन्छ ।, यसले महिलाका मात्र नभई समाजमा रहेका अरु समस्या समाधान गर्न पनि सजिलो हुन्छ । संगठित भएपछि श्रीमान् लगायत अरु पुरुषबाट हुने अत्याचार र शोषणबाट बच्न पनि सजिलो हुन्छ । संगठित

भएपछि नै लैङ्गिक भेद्भाव बुझ्दै जान्छन् र आफ्नो अधिकार प्रति सचेत तथा जागरुक हुन्छन् । समाजमा रहेका समस्याको बारेमा छलफल गराएर सबैको सहभागितामा त्यसलाई समाधान गर्न सकिन्छ । यसबाट समाज बैज्ञानिक, लोकतान्त्रिक अधिकारप्रति सचेत बन्दै जान्छ । महिलाहरू हरेक दृष्टिकोणले आत्मनिर्भर बन्दै जान्छन् । समाजलाई लोकतान्त्रिक बनाउन महिलाहरू अधिकार प्रति सचेत र हरेक कोणबाट सशक्त हुनु अनिवार्य छ (खत्री, २०६७) ।

नेपालमा वि.सं. १९९० को मुलुकी ऐन कानुनी रूपमा पहिलो दस्तावेज थियो । यसमा महिला अधिकार वा समानताका बारेमा कुनै व्यवस्था गरिएको थिएन । यद्यपि सती प्रथा र दास प्रथा जस्ता सामाजिक कुरीतिहरू कायमै थियो । वि.सं. १९७७ मा राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले सती प्रथा र दास प्रथाको उन्मुलन गरि महत्वपूर्ण अभियानको थालनी गरेका थिए । जुन ज्यादै सरहानीय मान्न सकिन्छ । नेपालको पहिलो लिखित संविधान नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन २००४ ले पनि महिलाको बारेमा कुनै वास्ता गरेको पाइदैन । नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७ ले पनि महिलालाई स्थान दिइएन । सामान्यतया नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ पछि मात्र महिलाहरूका लागि मौलिक हकका रूपमा समानता लगायतका कुराहरूको व्यवस्था गरिदैं आएको पाईन्छ ।

भौतिक विकासको चरमोत्कर्ष विन्दुमा पुगेको वर्तमान युगमा पनि हामीसँग समग्र मानवलाई हेर्ने दृष्टिकोण एउटै छैन, बरु मानिसलाई लैङ्गीक आधारले पुरुष र महिलाको विभाजित विन्दुबाट हेर्ने परम्परागत मान्यतालाई नै अंगीकार गरिरहेका छौ । पुरुष र महिला जस्तो नितान्त जैविकीय भिन्नतालाई सामाजिक दृष्टान्तमा हेरिरहेका छौ, जुन जैविकीय तर्कमा अस्वभावीक कुरा हो । एक्काइसौं शताब्दीको प्रारम्भमा हाम्रो परम्परागत दृष्टिकोण र सोचाइमा परिवर्तन गर्नु आजको आवश्यकता हो (वाग्ले, २०५५) ।

हामीले महिलालाई घरपरिवारको काम र बुहारीको सादृष्यतामा राखेर हेर्दा उनिहरूको वास्तविक अवस्थाको आंकलन गर्न सक्छौं । महिला भन्ने वित्तिकै उनी विगतमा वा वर्तमानमा बुहारी हुनु पर्ने संसारीक गतिबाट अछुत रहन सक्दिनन् । यसर्थ बुहारी वर्गको पछ्यौटेपनले समग्र नारी जगतलाई पारेको प्रभाव अती महत्वपूर्ण देखिन्छ (वाग्ले , २०५५) ।

शाब्दीक र भाषीक दायराले जे जस्तो अर्थ दिएता पनि नेपाली समाज विशेषता ब्राह्मण परिवारमा बुहारी भन्नाले छोराकी वा भाईकी पत्नी जो सासु ससुरा वा परिवारका

अन्य सदस्यहरूले वृहातर्न दिइएको नारीलाई अध्ययनमा बुहारी भनी बुहारीहरूको परिवारमा रहेको भूमिका र स्थानलाई मुख्य विषय बनाइएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

महिलालाई विकासको प्रवाहमा समाहीत गर्न उनीहरूलाई आधुनिकताको दायरामा ल्याउन आवश्यक छ । ग्रामीण महिलाहरू आज पनि अशिक्षा, गरिबी, लघुभाषा र पछ्यौटेपनले गर्दा स्वयं आफ्नो हैसियतलाई पुरुष हैसियतसंग दाँज्न सम्भव देखिरहेका छैनन्, भने शहरमा देखिएको महिला चेतना पनि विश्व महिला चेतनाको तुलनामा अपेक्षाकृत न्युन देखिन्छ ।

बालिका भएर जन्मनुको अर्थ उनी छोरी, बुहारी, आमा, सासु जस्ता नातिय गतिमा आबद्ध हुनु हो । एउटी विवाहित महिला भन्ने वित्तिकै उनी बुहारी पनि हुन् भन्ने तथ्यलाई यहाँ बिसर्न सकिँदैन । जसले उनको दिनचर्या वा जिवनयापनको तरिका परिवारका अन्य सदस्यको भन्दा अलग मात्र होइन कठीन पनि देखिन्छ । यस्तो वातावरण शहरीया भन्दा ग्रामीण बुहारीमा अझ अधिक पाइएको छ । बाल विवाह र संयुक्त परिवारले गर्दा आधुनिक भन्दा विगत ब्राह्मण परिवारमा महिलाले लामो समयसम्म बुहारी बन्नु पर्ने बाध्यता थियो, जसले गर्दा उनीहरूको लामो समय मात्र होइन क्रियाशील समय समेत बुहारी र वृहर्तनमा नै खर्च भएको देखिन्छ । जुन महिलाको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, शैक्षिक र सामाजिक प्रगतिको बाधकको रूपमा देखिन्छ (पौडेल, २०५५) ।

लज्जावती भारलाई बुहारी भार पनि भनिन्छ । जसले साङ्केतिक रूपमा बुहारीको अस्मितालाई अती कमजोर देखाउने चेष्टा गरेको छ । मानौं कसैले छुने वित्तिकै उसको अस्मिता ओइलाउँछ । उसको नारीत्व स्वलीत हुन्छ । लज्जावती भारलाई उपमेय बनाएर बुहारी अन्तर्मुखी, देखेको बोल्न नसक्ने र चाहेको गर्न नसक्ने कमजोर प्रकृतिका हुनुपर्छ भन्ने जुन सांस्कृतिक सन्देश दिन खोजेको छ, यसले उनीहरूको आत्मवोध गरेको देखिन्छ । यस सांस्कृतिक वर्वरताले समग्र नारी विशेषत बुहारीका निम्ती अत्यन्त नकारात्मक भूमिका खेलीरहेको परिप्रेक्ष्यमा महिलालाई परम्परागत सोचाईबाट माथि उठाउनु आजको चुनौती भएको छ (पौडेल, २०५५) ।

ब्राह्मण परिवारका बुहारीहरूको वास्तविक अवस्थाको खोजविन कतै नभएको वा पर्याप्त नभएको अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै चैनपुर गा.वि.स.को वाड नं. १ लाई अध्ययन

क्षेत्रको रूपमा छनौट गरी सक्दो प्रयासका साथ ब्राह्मण बुहारी महिलाहरूको जीवन पद्धतिको अध्ययन गरी ब्राह्मण बुहारीहरूको वास्तविक अवस्थाको जानकारी गराउने र भविष्यमा यस प्रति चासो राख्ने जो कोहीलाई पनि सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा राखिएको छ । अतः यस अध्ययनले अध्ययन क्षेत्रका ब्राह्मण बुहारी महिलाहरूको बारेमा अध्ययन गरि निम्नलिखित प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरेको छ वा ति ब्राह्मण बुहारी महिलाहरूको यो अध्ययन निम्न समस्यामा केन्द्रित छ ।

१. ब्राह्मण परिवारका ब्राह्मण बुहारीहरूको परम्परागत भूमिका र स्थान कस्तो खालको थियो ?
२. वर्तमान अवस्थामा बुहारीको भूमिका र स्थानमा कस्तो परिवर्तन आएको छ ?
३. निर्णय प्रक्रियामा ब्राह्मण बुहारीहरूको सहभागिता कस्तो किसिमको रहेको छ ?
४. चैनपुर गा.वि.स. वार्ड नं.१ का ब्राह्मण समुदायको बुहारी प्रतिको धारण कस्तो छ ?
५. घरभित्र तथा घर बाहिरको काममा ब्राह्मण बुहारीहरूको सक्रियता के कस्तो रहेको छ ?
६. यस गा.वि.स. का ब्राह्मण बुहारीहरूको पारिवारिक स्थिति कस्तो छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यो अध्ययनले ब्राह्मण समुदायका बुहारी महिलाहरूको भूमिका र स्थानबारे अध्ययन गर्ने मुख्य उद्देश्य राखेको छ । साथै ब्राह्मण बुहारीहरूको परम्परागत भूमिका र स्थानका बारेमा अध्ययन गर्नु, घरायसी निर्णय प्रक्रियामा ब्राह्मण बुहारीहरूको सहभागिताबारे अध्ययन गर्नु र घरभित्र तथा घरबाहिरको काममा ब्राह्मण बुहारीहरूको सहभागिताबारे अध्ययन गर्नु जस्ता विशिष्ट उद्देश्य अध्ययनले राखेको छ ।

विशिष्ट उद्देश्य

- नेपाली ब्राह्मण परिवारका बुहारीहरूको परम्परागत भूमिका र स्थानको बारेमा अध्ययन गर्नु ।
- घरायसी निर्णय प्रक्रियामा ब्राह्मण समुदायको बुहारीहरूको सहभागिता बारे अध्ययन गर्नु ।

- घरभित्र तथा घर बाहिरको काममा ब्राह्मण बुहारीहरूको सहभागीता बारे अध्ययन गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

कुनैपनि विषयवस्तु अध्ययन गर्नु पछ्याडि त्यस विषयले आफैमा एउटा महत्वपूर्ण स्थान राख्दछ । अध्ययन विश्लेषणको आधारमा कुनै पनि विषयको वास्तविक रूप, स्वभाव आकार, प्रकार आउने हुँदा, यहाँ प्रस्तुत अध्ययनले नेपाली समाजमा बाहुल्य रूपमा रहेका ब्राह्मण समुदायका बुहारीहरूको अवस्थालाई वास्तविक रूपमा अध्ययन गर्दै एउटा रूप प्रदान गर्ने प्रयास गरेको छ, यो यस अध्ययनको महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

ब्राह्मण जाति अधिराज्य भित्रका सबैभन्दा प्रख्यात जाति हुन किनभने अधिराज्यको हरेक भाग (पूर्व मेची देखि महाकाली, र हिमाल देखि तराइ सम्म) जहाँ खोजे पनि पाइने जात ब्रामण नै हुन । यति प्रख्यात जात ऐतिहासिक काल देखिनै राज्यको राजनिती, धार्मिक, सामाजिक आदि महत्वपूर्ण फाँटमा शसक्त रूपले संलग्न हुदै आइरहेता पनि ब्राह्मण परिवारका महिलाहरूको बाह्य गतिविधिमा संलग्नता अन्य नेपाली जनजातिको तुलनामा न्युन छ । तर विगत २००७ सालदेखिको सामाजिक जीवनलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने यस तथ्यमा ठुलो परिवर्तन आएको पाइन्छ । फलस्वरूप ब्रामण समुदाय र त्यस समुदायका बुहारीहरूको भूमिका र स्थानमा परिवर्तनको महशुस गरिएको छ । तर सबै ठाउँमा एकैनासको परिवर्तन भने देखिदैन । शहरका बुहारीको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रका बुहारीहरूको जिवन पद्धति कठिन देखिन्छ । पितृसत्तात्मक परिपाटी भित्र जिवन व्यतित गर्ने चैनपुर गा.वि.स. वार्ड नं. एक का ब्रामण समुदायका बुहारीहरूको अवस्था तुलनात्मक रूपमा फरक खालको छ । उनीहरूलाई परम्परादेखि नै अर्काको छोरी भनी हेर्ने, दोस्रो दर्जाको रूपमा राख्ने खानपान, भेषभुषा जस्ता विषयमा पुरुष र महिला बिच फरक फरक व्यवहार गर्ने, पारिवारिक सम्बन्धमा असल र कमसल व्यवहार देखिएका हुनाले, यी विभिन्न विषय संग परिचित भै बुहारीहरूका समस्या, बुहारीहरूको परिवारसँगको सम्बन्ध बुहारीहरूको कार्य र जिम्मेवारीसँग सम्बन्धित हरेक क्षेत्रको अध्ययन गर्नु यसको महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

ब्रामण परिवारका बुहारीहरूको वास्तविक अवस्थाको खोज-विन कतै नभएको वा पर्याप्त नभएको अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै सिमित वडालाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरी सक्दो प्रयासका साथ ब्राह्मण बुहारी महिलाहरूको वास्तविक जिवन पद्धतिको अध्ययन

गरी बुहारीहरूको वास्तविक अवस्थाको जानकारी गराउनु र भविष्यमा यस प्रति चासो राख्ने अध्ययनकर्तालाई सहयोग पुऱ्याउनु यस अध्ययनको महत्व रहेको छ ।

अध्याय:- दुई

सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा

नेपाली समाज परम्परादेखि नै आफ्नै सामाजिक, धार्मिक र सांस्कृतिक मूल्य मान्यताबाट विकसित हुदै आएको समाज हो समाजमा पुरुष र महिला र दुई वर्ग भएका कारणले हाम्रो सामाजिक परम्परा र धार्मिक दृष्टीकोणले पुरुष र महिला बिच फरक-फरक महत्व र स्थान दिएको छ । त्यस्तै किसिमले सामाजिक नीति नियमहरू र मानविय व्यवहार र सम्बन्धहरू पुरुष र महिलाहरू बिच बढी र कम महत्व दिने खालका छन् भने सामाजिक व्यवहार पनि सोही अनुरूप निर्देशित र नियन्त्रित गर्ने खालका छन् । यसको परिणाम स्वरूप महिलाहरू समाजमा उपेक्षित अपेहलित र दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा हेरिने चलनको विकास भएको कारणले आज आएर महिलाहरू कठिन र जटील किसिमको सामाजिक जीवन बिताउन विवस छन् ।

नेपाली समाजका महिलाहरूको भूमिका सम्बन्धी अध्ययन गर्दा विशेषगरी राणाकालीन समयका महिलाहरूको चर्चा परिचर्चा अत्यन्त महत्व का साथ उब्जीने गर्दछ । त्यस समयमा महिलाहरू माथि बोक्सी प्रथा, सती प्रथा, बाल-विवाह, बहु विवाह र अनमेल विवाह जस्ता प्रथाले महिलाहरूलाई अत्यन्त निरिह कमजोर, हेलित, र अपमानित बनाउँदै लग्यो, जसको कारण महिलाहरू कमजोर हुँदै गए । यसको कारण महिलाहरू स्वयं छोरी भएर जन्मनु दुर्भाग्य बोझ भन्फट र दुःख हो भन्ने मनोवैज्ञानिक सोचाइ महिलाहरूमा विकसित भयो (पोखेल, १९८२) ।

नेपालमा जब राणाहरूले १०४ वर्ष सम्म राणाशासनलाई टिकाई राख्ने काम गरे त्यतिबेला देखिनै महिलाहरू माथि भेदभाव, अन्याय र अत्याचार थियो । त्यस्तै किसिमले पञ्चायती व्यवस्थाले समेत महिलाहरूको उत्थान गर्न कुनै राम्रा किसिमका नीति नियम बनाउन सकेन जसले गर्दा स्वयम महिलाहरूले महिला हक हितको लागि एक आपसमा मिलेर महिला संघ, संगठन र समितीको गठन गरी समाज भित्र रहेका अन्धविश्वास र कुरितीहरू हटाउँदै महिलाहरूको बिचमा राजनैतिक चेतना र महिला अधिकार प्रदान गर्नु नै यी संगठनहरूको उद्देश्य रहेको थियो (प्रधान, १९८०) ।

नेपाली समाजमा ब्रामण परिवार उच्च तागाधारी जाती अर्न्तगत पर्दछ । यस परिवारका महिलाहरूको भूमिका वैचारिक र परम्परावादी दृष्टीकोणले महत्वपूर्ण भए तापनि पुरुषवाट निर्देशित भएको पाइन्छ (वेनेट, १९७७) ।

त्यस्तैगरी ब्रामण समुदाय हिन्दु धर्म र संस्कृतिको विकास गर्ने प्रख्यात आर्य जाति भनिन्छ । यस परिवारमा धार्मिक तथा सामाजिक दृष्टिकोणले पुरुषको भन्दा बुहारीको महत्व अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ । परिवारमा ल्याइते र व्याइते बुहारीहरू हुने हुँदा ती बुहारीहरूबाट जन्मेको छोरा क्रमश उपल्लो (उपाध्याय) तल्लो (खत्री, क्षेत्री) हुन्छ । विवाह गरि ल्याएको बुहारी लगनशिल मेहेनती र परिश्रमी भएमा घरका बाबु-आमा निकै खुशी हुन्छन् (विष्ट, २०५२) ।

हाम्रो देशको महिलाहरू हरेक क्षेत्रबाट पिछडीनुका प्रमुख कारण वास्तवमा आफुलाई सक्षम नारी हुँ र म आफै केही गर्न सक्दछु भन्ने ठाउँमा हामी नारी के गर्न सक्छौँ र हाम्रो काम नै घर धन्दा को काम हो भन्ने कमजोर र हिन भावनाको विकासको परिणामलाई मान्न सकिन्छ ।

नेपाली नारीहरूलाई परम्परागत रूपमा नै अधिनमा राखिनु पर्ने निती नियमहरू वने र महिलाहरूलाई स्वतन्त्र छोड्नु हुदैन भन्ने परिपाटीले मान्यता पायो नारी कुमारी छँदा बाबुको अधिन, युवती भएपछि पतिको अधिनमा र बुढी भएपछि पुत्रको अधिनमा राखिनु पर्दछ भने आर्कोतिर आर्थिक नाकाबन्दी नगरी हुदैन (स्कोप, २०५०) ।

परम्परागत मूल्य मान्यता र सांस्कृतिको आधारमा ब्रामण परिवारका महिलाहरू शिष्ट, नम्र मिजासु र धर्मात्मा स्वभावका पाइन्छन् । विभिन्न किसिमको विशेषताहरू परिवारमा भएको हुँदा बुहारीको भूमिका समय अनुसार दैलो कुचो, चुलो, चौको गोवर, घाँस, ढिकी, जाँतो, मेलापात (धर्म) निमेक (ज्याला) को काममा समेत जाने गर्दछन । घरमा फुर्सद हुँदा सुकूल, गुन्डी चकटी, स्वीटर र कपडा समेत सिलाउने कार्यमा अति नै व्यस्त रहन्छन् । त्यसैगरि बुहारीहरूले ससुरा सासु र श्रीमानप्रति आज्ञापालन गर्नु, कतै कसै संग कुराकानी र हाँसो ठट्टा गरेमा श्रीमानले शंका मान्ने काम हुन्छ । बुहारी सुत्केरी हुँदा ११ दिन सम्म अशुद्ध महिलाको रूपमा रही ११ दिनका दिन पण्डितद्वारा पञ्चकब्जे दिइ, गाइको गौत छर्की शुद्ध भइ उम्कने काम हुन्छ (विनेट, १९७७) ।

नारीको सन्दर्भमा Raidon ले यसरी आफ्नो मत प्रकट गरेका छन् “सर्वप्रथम सभ्यताको विऊ रोप्ने आइमाइहरू नै हुन्” तिनीहरूले पुरुषहरूलाई घुमन्ते जीवनबाट स्थिर जीवनमा ल्याई प्रतिस्थापित गरे (वराल, २०४४:१३२) ।

हिन्दु समाजमा नारीको स्थिति वैदिककाल देखिको लेखाजोखा गर्दा उतार चढावको गतिमा देखिन्छ । तत्कालीन समाजमा आत्मविकास, विवाह, शिक्षा, सम्पत्ति आदिमा नर र नारी भनी छुट्याइएको थिएन । पति पत्नी दुवै सम्पत्तिको स्वामी भएबाट दुवैले संयुक्त रूपमा यज्ञ गर्नु पर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ (वराल, २०४४: १३२-१३४) ।

घरपरिवार चाहे धनि होस् या गरिब, घरेलु कार्यक्रमको जिम्मा महिलाहरू उपर नै हुन्छन् । बालीनाली थन्काउनु खाना पकाउनु, सरसफाई एवम् बालक र वृद्धाहरूको हेरचाह गर्ने कार्य पनि महिलाहरूले गर्नु पर्दछ । जवकि पुरुषहरूले अत्यन्त थेरै समयमात्र घरायसी काममा खर्च गर्दछन् (आचार्य, १९८१) ।

शिक्षा एउटा दियो हो, जसले अन्धकारलाई हटाइ उज्यालो बनाउँदछ । एक पुरुषका शिक्षा त्यही व्यक्तिलाई नै हो भने नारी शिक्षा त्यस्तो दियो हो, जसले सम्पूर्ण परिवारलाई नै उज्यालो बनाउँदछ । त्यसकारण महिलाहरूको लागि शिक्षा नितान्त आवश्यक हुन्छ । महिलाहरूको शैक्षिक स्थितिलाई हेर्दा पहिलेको तुलनामा अहिले महिला साक्षरतादर बढेको छ तर औषतमा हेर्दा अझै पनि शैक्षिक दर न्युन देखिन्छ (आचार्य,१९९७) ।

महिला र पुरुषको स्वास्थ्यमा भेदभाव गरी केटालाई विरामी हुने वित्तिकै अस्पताल लगिन्छ भने केटीहरूलाई तिनीहरूको स्वस्थ स्थिति नाजुक भएको अवस्थामा मात्र अस्पतालमा लगिन्छ (सुवेदी, १९९३) ।

राष्ट्रिय अर्थ व्यवस्थामा महिलाहरूको योगदानलाई सीमित रूपमा मात्र स्वीकार गरिएको छ र उनीहरू मध्ये बहुसंख्यकलाई श्रम शक्तिको तथ्याङ्कमा समावेश गरिएको छैन । आर्थिक रूपले सक्रिय मानिएका महिलाहरू मध्ये गैर कृषि पेशामा लागेका महिलाहरूको संख्या नगन्य छ र यस्तो अल्पसंख्याको पनि अधिकांश महिला थोरै आम्दानी हुने निम्न स्तरको काममा केन्द्रित छन् र औद्योगिक वस्तु उत्पादन गर्ने कार्यहरूमा खासै दक्ष महिला कार्यरत छैनन् । व्यापारिक र सेवा सम्बन्धित क्षेत्रमा पनि सानो प्रतिशत महिलाहरू मात्र क्रियाशिल छन् । घरायसी कार्यका अतिरिक्त कृषि कार्यमा महिलाहरू पुरुष सरह नै काम गर्दछन् तर श्रमको लेखाजोखा गर्ने मापदण्ड नभएकोले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा

महिलाको योगदान देखिदैन । यसका साथै अल्फ्रेड डिसुजाले १९८० मा दक्षिण एसियाका सम्पूर्ण देशहरूमा महिलाहरूको कार्य ७० देखि ८० प्रतिशत कृषि क्षेत्रमै हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । तुलनात्मक रूपले महिला र पुरुषको क्षेत्रको संलग्नतालाई हेर्दा महिलाहरूको ८५.१ योगदान छ भने पुरुषको ६६.८ मात्र योगदान रहेको छ (केन्द्रिय तथ्यकडक विभाग, २०५८) ।

५ देखि ९ वर्ष बिचका केटाहरूले दिनमा १.२४ घण्टा काम गर्दछन् भने त्यही उमेर समुहका केटीहरूले दिनको २.०५ घण्टा कार्य गर्दछन् । त्यसैगरी वयस्क पुरुषले ९२.२ प्रतिशत समय उत्पादन युक्त काममा विताउँछन् भने महिलाहरूले ३८.८ प्रतिशत मात्र उत्पादनमुलक काममा समय विताउने गर्दछन् । यसका अतिरिक्त १० देखि १४ वर्ष उमेर समुहका केटाहरू प्रत्येक दिन ५ घण्टा काम गर्छन् भने त्यही उमेर समुहका केटीहरूले प्रत्येक दिन ६ देखि ७ घण्टा काम गर्नु पर्दछ (आचार्य, १९९७) ।

निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरूको सहभागिताले त्यस परिवारमा महिलाहरूको स्थान कस्तो छ भन्ने बुझाउँछ । जतिबढी पारिवारिक क्रियाकलापमा महिलाहरूको सहभागिता हुन्छ त्यति न राम्रो स्थान त्यस परिवारमा महिलाको रहेको हुन्छ । तर हाम्रो सन्दर्भमा निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरूको भूमिका एकदमै न्यून रहेको देखिन्छ किनकि महिलाहरू अशिक्षित र आय स्रोतको मामिलामा कम संलग्न छन् । नेपाल एउटा पुरुष प्रधान देश हो । जहाँ महिलाहरूलाई निर्णय गर्ने अवसर कम दिइएको छ । अझ महिलाहरूले श्रीमान, सासुर र ससुरा नभएको बखतमा वा गाउँ घर छोडेर टाढा गएको अवस्थामा मात्र निर्णय गर्ने गर्दछन् । अनुत्पादनशील काम जस्तो घर सफा सुगधर राख्ने, कुन बाली कहाँ लगाउने, मल कति हाल्ने जस्ता निर्णयहरू महिलाहरूले गर्ने गरेका हुन्छन् भने उत्पादनशील काममा र नगद निर्णय गर्ने कार्यमा पुरुषहरूको बढी संलग्नता हुन्छ । त्यसकारण आर्थिक मामिलामा निर्णय गर्ने सन्दर्भमा महिलाहरूको भन्दा पुरुषहरूको योगदान बढी हुन्छ (शर्मा, २०५४) ।

महिलाहरूले आफ्नो हक अधिकार विभिन्न बाधा अड्चनको कारणले गर्दा प्रयोगमा ल्याउन सकिरहेका छैनन् । तर पनि विभिन्न बाधा अड्चन छिचोल्दै चुनावी प्रकृयाको माध्यमबाट निर्वाचित भएतापनि उनीहरूमा उपयुक्त शिक्षा, निश्चित सिमित वित्तिय स्रोत र साधन, पुरुष तथा श्रीमानबाट उत्साहजनक व्यावहार नहुँदा र पुरुषमा धेरै शक्ती हुँदा महिलाहरूले कार्य गर्ने सु-अवसर पाए तापनि बजेटीड गर्ने शक्ति र आफ्नो जिम्मेवारीलाई बुझ्न तथा अंगीकार गर्न नसक्दा समस्याहरू सुल्झ्नुको सट्टा भन्नु अल्झ्नुको छ । यो

कुरालाई nominated and elected महिलाहरूको अध्ययनबाट प्रष्ट गर्न सकिन्छ (यु.एन.डि.पी. १९९८) ।

राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६० CEDAW का अनुसार दक्षिण एसियाका अन्य मुलुको तुलनामा नेपालको साक्षरतादर सबै भन्दा कम छ । प्रत्येक पाँच वयस्क महिलाहरू मध्ये एक जना साक्षर छन् । पिछडीएको ग्रामीण क्षेत्रमा छोरी भनेको आखिर अरुको घरमा जाने जात न हो भनेर छोरीको लागि शिक्षालाई प्राथमिकता दिएको पाइदैन । साक्षरताको लागि स्कुल भर्ना संख्याको हिसावले लैङ्गीक असमानता दक्षिण एसियाली क्षेत्रमै सर्वाधिक छ । बलियो कानुनी प्रावधान भएपनि केटीहरूको विवाह सानै उमेरमा हुने गरेको छ । महिलाहरूको अनुत्पादनशिल काममा बढी संलग्नता रहेको छ भने पुरुषहरूको उत्पादनशिल कार्यमा संलग्नता पाइन्छ । त्यसैकारणले आर्थिक मामिलामा महिलाहरूको भन्दा पुरुषहरूको निर्णय प्रक्रियामा बढी संलग्नता छ । नेपाल सरकारले महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको स्थापना गरेतापनि वास्तविक महिला माथिको सम्पत्तिको हकको लागि कानुनी प्रावधान तयार हुन सकेको छैन । पैत्रिक सम्पत्ति माथिको अधिकारमा पनि छोरोलाई नै अंशियारका रूपमा गर्भ देखि नै राखेको पाइन्छ, भने छोरीलाई यस्तो हकबाट वञ्चित गरिएको छ (महिला तथा बालबालिका मन्त्रालय, २०६०) ।

कुनै पनि देशको विकास हुनका लागि त्यस देशको शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायत, खानेपानी लगायतका अन्य विकासका पुर्वाधारहरूको विकास हुन आवश्यक हुन्छ । जसको लागि उचित शिक्षाको अवश्यकता पर्दछ । वास्तवमा कुनै पनि व्यक्ति विशेषमा उचित शिक्षा भएन भने उसले समाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र अन्य कुनै पक्षमा आफ्नो सक्रिय सहभागिता राख्न सक्दैन । देशको विकासको लागि महिलाको सामाजिक, आर्थिक विकास हुन आवश्यक छ , जसका लागि शिक्षाले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । तर नेपालमा कुल जनसंख्याको जम्मा ४२.५ % महिला र ६५.१ % पुरुष साक्षरता छन् भने ९.२% स्कुल नजान्ने, ४५.९ % प्राथमिक, ३०.३ % माध्यमिक, ८.१ % एस.एल.सी., ५.३ % महिलाहरूले मात्र प्रमाणपत्र तहसम्म अध्ययन गरेका छन् । साथै स्वास्थ्य स्थितिलाई हेर्दा ६२.२ % पुरुष र ६१.८ % महिलाहरूको जन्मदर रहेको छ भने १०४.८ % पुरुष र ११२.४ % महिलाहरूको मृत्युदर रहेको छ । साथै परिवार नियोजनको प्रयोग गर्नेहरूमा ५० % पुगेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त ५.८ % महिलाहरू मात्र चुनावमा निर्वाचित भएका छन् भने कुल जनसंख्याको केवल ७.८ % ले मात्र नगरिक सेवा प्राप्त गर्न सकेका छन् । महिलाहरूको

आधिकारिक निर्णय गर्ने अधिकार १४.९ % मात्र रहेको छ । कृषि बाहेका हरेका क्षेत्रमा महिला सहभागिता न्युन देखिन्छ २९.१ % महिलाहरू कृषि पेशामा आवद्ध छन् । त्यस्तै ५.३ % नेकरीमा, २.९ % आफ्नै आर्थिक उद्यममा, ०.०४ % नोकरको खाजीमा, १९.८ % विद्यार्थी, ६.१ % थप कृष्याकलापमा, २८.६ % महिलाहरू केही पनि नगरी निष्कृत्य बसेका छन् (यु. एन. डि. पि., २००२) ।

नेपाली समाजमा नारीलाई पुजनिय अङ्गको रूपमा मानिन्छ । तापनि नारी वर्गको मान मर्यादा, सम्मान र इज्जत माथि उठ्न सकेको छैन । यसको निम्ति नारीवर्ग आफ्नो खुट्टामा उभिन नसके यी मान, सम्मान र आदरका शब्दहरू उपहासमा परिणत हुन्छन् । हाम्रो समाजमा स्वयं महिलाहरूले छोरीलाई अर्काको घरमा जाने पराइ सम्झिने, दुःख मान्ने चलन एकातिर व्याप्त छ भने अर्कोतिर स्वयम् महिलाहरूले पुरुषलाई देवता सम्झिने चलन छ । यसरी नारी भएर बाँच्न र आफ्नो अस्तित्व वचाउन अनुभवी र सक्षम बन्न पर्दछ । समाजमा हुने अन्याय अत्याचारको विरोध गर्दै आफ्ना घरका श्रीमान, सासु ससुरको भनाइ र कुटाईबाट बच्नका लागि सीप आत्मबल र नैतिक बलको विकास गर्नु पर्दछ । स्वयंजिवी भएर बाँच्न सके परजिवीको खाँचो पर्दैन । त्यसकारण नारी मुक्तिको आन्दोलन, नारी शिक्षा र सीपाको विकास गर्न सके मात्र गाउँ, शहर र देशमा नारीको विकास भई राष्ट्र समेत सक्षम बन्न पुग्दछ (काफ्ले, २०४६) ।

समाजमा महिलाहरू विभिन्न क्षेत्रबाट पिछडिएका हुनाले महिलाहरूको उन्नति र प्रगति गराउन विभिन्न समयमा सरकारी र गैर सरकारी क्षेत्रबाट व्यवस्थाहरू भए पनि ती व्यवस्थाहरूमा सीप विकास, परिवार नियोजन कार्यक्रम, व्यवसायिक विकास, तालिम, समाजिक सेवा तालिम आदि दिनुका साथै शिक्षा स्वस्थ र सीप विकास गराउन क्लव मार्फत कार्यक्रमहरू सञ्चालन भए (प्रधान, १९८०) ।

नेपाली समाजका महिलाहरू पारिवारिक सामाजिक व्यवहारबाट जसरी अपमानित, पीडित छन् । त्यसैगरी विश्वका विभिन्न देशहरूमध्ये थाइल्याण्डमा ५० % दक्षिण कोरियामा ७० % र पाकिस्तानमा ८० % महिलाहरू घरेलु हिंसाबाट पीडित छन् । यस किसिमका घरेलु हिंसाहरूमा पिट्ने जलाउने, घरबाट धपाउने, आत्महत्या गराउने, मुखमा एसिड छ्यापी कुरूप बनाउने, कोठा भित्र आत्महत्या गराउने । त्यसै गरी हाम्रो देशमा सासु र ससुराबाट दुर्व्यवहार गर्ने, खान लगाउन नदिने, कुटपटि गर्ने, घरबाट निकाल्ने बाहेक

समाजिक हिंसामा बोक्सी प्रथा, भुमा प्रथा, देउकी, कमैया, बादी-बादिनी, बलात्कार चेलीबेटी बेचबिखन, बेश्यावृत्ति आदि छन् । यी सबै किसिमका समस्याहरू समाधान गर्न उचित कानुनी व्यवस्था गर्ने, गलत परम्परा र कुरीति हटाउने, महिला अधिकार सम्बन्धि चेतना दिने, पारिवारिक अदालतको गठन गर्ने, महिला शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार र महिला उत्थानमा विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यक देखिन्छ (विदुषी, २०५५) ।

ग्रामिण क्षेत्रमा कृषि पेशामा संलग्न पुरुषको प्रतिशत ६०.८४ रहेको छ भने महिलाको ७१.२७% छ । विक्रेता, सेवा, व्यावसायिक तथा प्रविधि समूहमा आर्थिक रूपले सक्रिय पुरुषहरू क्रमशः ७.७०, ७.३२ र ४.४४ प्रतिशत रहेका छन् भने महिलाको प्रतिशत क्रमशः ३.१८, ८.७८ र १.१३ रहेको छ । उत्पादन समूहमा पुरुष १.५२ र महिला ०.३१ प्रतिशत सक्रिय रहेका छन् । यसैगरी प्रशासनसँग सम्बन्धित समूहमा पुरुष र महिला को प्रतिशत क्रमशः ०.५० र ०.१० प्रतिशत रहेको छ । शहरी क्षेत्रका महिलाको पनि कृषिमा मात्र बढी पहुँच छ (CBS, 2001) ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले महिला र पुरुष बिचको साथै सम्पूर्ण नागरिकलाई समान हक प्रदान गरेको छ । संविधानमा समान हकको प्रत्याभूति गरिएता पनि व्यवहार र ऐनमा त्यस्तो विरोधाभाषपूर्ण कानूनी प्रावधान अझै पनि यथावत नै छ । मुलुकी ऐनमा भएका पुरुष र महिला बिचको असमानताहरूमा संसोधन तथा फेरबदल गर्ने काम अझै पनि भएको छैन । कानुन एवं ऐन महिलाको विरुद्धमा छ भन्दा पनि हुन्छ । अथवा पुर्वाग्रही छ । राजनीतिक क्षेत्रमा महिला धेरै पछाडि छन् । पुरुषको तुलनामा वास्तवमा लामो इतिहास बोकेको नेपालको राजनीतिक क्षेत्रमा महिलालाई खासै सहभागि गराउन सकिएको देखिदैन । आजसम्म एकजना महिलालाई पनि प्रधानमन्त्री बनाउन सकिएको छैन । राजनितिक स्थितिमा महिलाहरूको अत्यन्त न्यून प्रतिनिधित्व रहेको छ । प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना पछि पनि महिला मन्त्रीहरू खासै देखिएको छैन । २०५६ को प्रतिनिधि सभाको चुनावमा पनि सबै पार्टीहरूमा जम्मा १२ जना महिलाहरू निर्वाचित भएका थिए (श्रेष्ठ, २०६६) ।

नेपालको राजनीतिमा महिलाको स्थितिलाई हेर्दा न्यून अवस्था देखिन्छ । यद्यपी विभिन्न राजनैतिक दलहरूले राजनीतिमा महिलाको संलग्नतामा कम्तिमा १० प्रतिशत महिला उमेदवार हुने संयुक्त प्रतिवद्धता जाहेर गरे तापनि हाल सम्ममा ७ प्रतिशत सम्म पुग्याएको पाइन्छ । यसै परिवेशमा नेपालमा सम्पन्न आमनिर्वाचनमा नेपालका प्रमुख

पार्टीहरूले उमेदवार बनाएको महिला प्रतिशत ज्यादै न्यून देखिन्छ । २०४८ को निर्वाचनमा ७.०९%, २०५१ को निर्वाचनमा ६.०३% र २०५६ को निर्वाचनमा ७.१% महिलालाई मात्र उमेदवार बनाएको पाइन्छ (FWLD,1999) ।

नेपाली समाजमा हिन्दु धर्म र संस्कृति पितृसतात्मक दमन दर्शनको रूपमा रहेको छ । सयौं वर्षदेखि यहाँ चलै आएको हिन्दु धर्म र यससँग सम्बन्धित संस्कृति, मुख्य मान्यताले समाजमा जरा गाडेको छ । रामचरित्र मानसमा भनिएको छ, 'मुख र बृद्धहरू' केवल पिटाइको लागि उपयुक्त हुन्छन र यिनिहरूलाई बाबु, श्रीमान र छोराको नियन्त्रणमा राख्नु पर्दछ भनिएको पाइन्छ । एउटा चर्चित उखान पेश गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ "ढिलै होस् छोरा होस्", "छोराको जन्मले स्वर्गको द्वार खुल्छ", "छोरीहरू जन्मदै विनासकारी भाग्य लिएर आएका हुन्छन्" । यस्ता प्रकारका गलत सोचइहरू हिन्दु समाजमा प्रशस्त पाइन्छ । जहाँ यस्ता सोचाइहरू व्याप्त छन् त्यहाँ महिलाको स्थितिको वारेमा स्वतः अनुमान गर्न सकिन्छ । हिन्दु महिलाहरू महिनावरीको समयमा अछुत मानिन्छन र वच्चा जन्मेपछि ११ दिन सम्म पनि अछुत मानिन्छन् । तर वच्चाचाहि अछुत मानिदैन (श्रेष्ठ, २०६६) ।

आमाको रूपमा महिलाको स्तर नेपालमा सम्मानित छ । तर श्रीमतीको रूपमा अपमानित भएर रहनु परेको छ वा बुहारीको रूपमा उनीहरूको जीवन कष्टप्रद छ । लोग्नेको दासीको रूपमा पतिलाई नै परमेश्वर मानेर वस्नु पर्ने धार्मिक साँस्कृतिक मान्यता रहेको छ । दिदी बहिनीको रूपमा महिलाहरूको स्तर सम्मानित नै छ । दिदी बहिनीलाई पवित्रतासंग जोडेर हेर्ने गरेको पाइन्छ । प्रसिद्ध समाजशास्त्री Lynn Bennett ले आफ्नो अनुसन्धानात्मक पुस्तक "Dangerous wives and sacred sisters: social and symbolic roles of high – cast women in Nepal" मा पनि यसै प्रसँगलाई पुष्टि गरेकी छिन । कुमारीलाई पवित्रता तथा शुद्धतासँग जोडेर हेरिन्छ भने सन्तान उत्पादन गर्ने कार्यमा संलग्नतालाई अशुद्धता सँग जोडिएको छ । महिलाहरूमा उमेर बढ्दै जाँदा Pollution sexuality बढ्दै जान्छ भन्ने कुरा यस कितावमा उल्लेखित छ (श्रेष्ठ ,२०६६) ।

कालिदासले रचना गरेको अभिज्ञान शाकुन्तलको शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलद्वारा अनुवाद गरिएको अंश यसप्रकार छ :-

हुन माल छोरी अरुलाई दिने ।

राखी धरौटी सरि जान लिने ॥

आनन्द छ आज गरी विदाइ ।

हल्का भए भैं अन्नृणी कहाइ ॥

राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र घरायसी अर्थतन्त्रमा महिलाहरुको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । तर महिलारु भरभित्रको कार्यमा मात्र रहने प्रवृत्ति वा राखिने प्रवृत्तिले गर्दा उत्पादनशिल क्षेत्रमा प्रत्यक्ष सहभागिता न्युन देखिन्छ । घरभित्र उनीहरु दिनमा ११ घन्टा भन्दा बढी समय विताउँछन् । तर त्यो कामको आर्थिक मुल्याङ्कन हुन सकेको छैन । त्यही भएर महिला र पुरुषको प्रतिव्यक्ति आमदानीमा पनि धेरै फरक देखिन्छ । CBS, 2001 ले पुरुष प्रतिव्यक्ति आय १७३४ अमेरिकी डलर र महिला प्रतिव्यक्ति आय ८६७ अमेरिकी डलर भएको देखाएको छ । त्यस्तै गरी १४.९% महिलाहरु घरमुलीको रुपमा रहेका छन् भने पुरुषहरु ८५.१% घरमुलीको रुपमा रहेका छन् (CBS,2001) ।

हाम्रो जस्तो पितृसत्तात्मक समाजमा विशुद्ध गृहणी महिलाले मुख खोलेको त्यती रुचाउँदैनन् । कुनै विषयमा आफ्नो राय व्यक्त गरेमा जान्ने भएकी, लोग्ने मानिस छँदा छँदै ट्वाक्क बोल्ने भनेर आक्षेप लगाइन्छ । घर गृहस्थीको कुनै कुनै समस्यामा पति पत्निको बीचमा बहस र छलफल हुँदा पत्नीले बोले त्यहाँ उपस्थित जमात्ले मुख हुँदाहुँदै नाकले खाने भन्ने राय पनि व्यक्त गर्दछन् (पौडेल, २०६७) ।

नेपाली समाजमा भएको पुरुष र महिला बीचको असमान व्यवहारले मलजल पाउनुमा पुरुषको सँगसँगै अशिक्षित र अचेतनशील मध्यम वर्गीय नेपाली परिवारमा कुशल गृहणी वा असल स्वास्नी मानिसको एउटा स्वरुप वा खाका तयार गरिएको पाइन्छ । असल संस्कारयुक्त चरित्रवान कुलीन व्यावहारिक त्यस्ता महिलालाई भनिन्छ । जसले घरेलु हिंसाका विरुद्धमा कुनै आवाज उठाउँदैनन् सम्पत्तिको वाँडफाँड र आर्थिक कारोवारमा विशेष चासो राख्दैनन् र मौन बस्दछन् (पौडेल, २०६७) ।

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट

वैकल्पिक राजधानीको रूपमा विकसित हुँदै आइरहेको चितवन जिल्लाको चैनपुर गा.वि.स. वार्ड नं. एक लाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको छ । ब्राह्मण समुदायको बसोवास रहेको यस गाउँका बुहारीहरूको स्थान र भूमिका अन्य जातका बुहारीहरूको भन्दा पृथक छ । त्यसको कतै, कसैले अध्ययन अनुसन्धान गरेको पाइँदैन । खाली आदिवासी जनजाति र पिछडिएका समुदाय वा पक्षसँग मात्र अध्ययन अनुसन्धान केन्द्रित भएको आजको अवस्थामा ब्राह्मण समुदायका बुहारीहरूको वास्तविक अवस्था कस्तो छ ? भन्ने पत्ता लगाउन यो क्षेत्रलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको छ । साथै अध्ययनकर्ता सोही समाजको भएको र अध्ययन विषय प्रति रुचि भएकोले यो क्षेत्र छनौटमा परेको हो ।

३.२ अध्ययनको ढाँचा

यो अध्ययनमा अध्ययन विधि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक गरी दुई किसिमको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा ब्राह्मण समुदायका बुहारीहरूको परिवारिक भूमिका र परिवारमा उनीहरूको स्थानको बारेमा वर्णन गरिएको हुँदा यो वर्णनात्मक छ, साथै यस अध्ययनमा बुहारीहरूको जीवनशैली भूमिका र स्थानमा आएको परिवर्तनलाई समेत अध्ययन गरिएको हुँदा यो विश्लेषणात्मक पनि छ ।

३.३, तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोत र प्रकृति

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोत प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत अध्ययन क्षेत्रमा गएर सुचनादातासँग अन्तर्वार्ता, स्थलगत अवलोकन, जानकार व्यक्तिहरूसँगको अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ भने दोस्रो तहको तथ्याङ्कको रूपमा केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, गा.वि.सको कार्यलयबाट प्राप्त रेकर्ड, विभिन्न विद्वानबाट हालसम्म प्रकाशित कृतिहरू र सम्बन्धित पत्र पत्रिका, लेख, रचना, प्रतिवेदनलाई

लिइएको छ गुणात्मक सूचनालाई प्राथमिकता दिँदै मात्रात्मक वा संख्यात्मक सूचनालाई सहयोगी सूचनाको रूपमा सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४ नमुना छनौट/जनगणना

अध्ययन क्षेत्रको रूपमा चितवन जिल्लाको चैनपुर गा.वि.स. वार्ड नं. १ मा बसोवास गर्ने ब्राह्मण समुदायका बुहारीहरूलाई समावेश गरिएको छ । थारु, दराइ, ब्राह्मण, क्षेत्री अनि छिटफुट रूपमा दलित जातीको बसोवास रहेको उक्त वडामा ३२ वटा घरधुरी ब्राह्मणहरूका रहेका छन् । कुल घरधुरीलाई, नमुनाको रूपमा छनौट नगरी जनगणना विधिवाट सम्पूर्ण घरधुरीको सर्वेक्षण गरिएको छ । यो अध्ययनमा वार्ड.नं. १ मा बसोवास गर्ने ४२ जना ब्राह्मण बुहारीहरूलाई समावेश गरिएको छ । हरेक घरमा जति बुहारीहरू छन् ती सबैलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरू

तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नका लागि विभिन्न विधिहरू जस्तै: अन्तर्वार्ता, अवलोकन, प्रमुख जानकार व्यक्तिसँग को अन्तर्वार्ता र वैयक्तिक अध्ययन प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

३.५.१ अन्तर्वार्ता

चैनपुर गा.वि.स. वार्ड नं. १ का ब्राह्मण समुदायका बुहारी महिलाहरूको वास्तविक अवस्थाको जानकारीको लागि यस गा.वि.स.मा रहेका सम्बन्धित क्षेत्रका महिलाहरूसँग प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिई आवश्यक सूचना संकलन गरियो । अन्तर्वार्तामा संरचित र असंरचित प्रश्नहरूको सूची प्रयोग गरिएको छ । अन्तर्वार्ता लिँदा उनीहरूको परिवार संख्या, उनीहरूको शिक्षा, आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागिता, आम्दानी, खर्च, पेशा, परिवारमा उनीहरूको भूमिका र स्थान, रहन सहन, परिवारसँगको सम्बन्ध, घरपरिवारको बुहारी प्रतिको धारणा आदि जस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित भई सबै क्षेत्र समेट्ने गरी देख्न असम्भव भएका तथ्य र तथ्याङ्कहरूलाई अन्तर्वार्तामा समावेश गरिएको छ ।

३.५.२ अवलोकन

अध्ययन छनोटमा परेको यस गा.वि.स.का ब्राह्मण बुहारीहरूको क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष सहभागि भएर उनीहरूको अवस्था कस्तो छ ? बुहारीहरू कसरी रहेका छन् ? बाध्य

क्रियाकलापमा बुहारीहरूको सहभागिता कस्तो छ ? छोरी र बुहारीबिचको भेदभाव कस्तो रहेको छ ? आदि बारेमा अवलोकन गरी आवश्यक तथ्यांक संकलन गरिएको छ । यो अध्ययनमा सहभागी अवलोकन विधि अपनाइएको छ ।

३.५.३ प्रमुख जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता

अध्ययन विषय चैनपुर गा.वि.स. वार्ड नः १ का ब्राह्मण समुदायका बुहारीहरूसँग मात्र सिमित भए पनि विशेष ब्राह्मण समाज पुरुष प्रधान छ । यस समाजको सम्पूर्ण मुल्य मान्यता, चालचालन रीतिरिवाज, नीतिनियम तथा व्यवहारहरू समेत पुरुषप्रधान छ । त्यसैले बुहारी महिलाहरूसँग अन्तर्वार्ता लिदा पनि पुरुषहरूसँग अनुमति लिनु पर्ने अवस्था एकातिर छ भने अर्को तिर बुहारी महिलाहरूको बारेमा धेरै ज्ञान पुरुषहरूलाई समेत हुने हुँदा पुरुषलाई पनि जानकार व्यक्तिको रूपमा समावेश गरिएको छ । त्यसै गरी महिलासंग वा पुरुषसंग मात्र छलफल र सोधपूछ गर्दा तथ्यतथ्याङ्क एक पक्षिय हुने भएकोले दुवै पक्षको कुरा सुन्नको लागि पुरुषलाई पनि जानकार व्यक्तिको रूपमा समावेश गरिएको छ । यसका लागि यस गाउँका पुराना अनुभवि समाजसेवी र विषय वस्तुसँग परिचित भएको व्यक्तिहरूलाई जानकारी दिने व्यक्तिको रूपमा समावेश गरिएको छ । यसरी जानकारी दिने व्यक्तिको रूपमा समाजसेवी एक जना पुरुष र एक जना महिला अनि एक जना वृद्धासँग अन्तर्वार्ता लिइएको छ । साथै बुहारीको अवस्थाको बारेमा सासु बढी जानकार हुने भएकोले दुई जना सासुहरूलाई समेत प्रमुख जानकार व्यक्तिको रूपमा समावेश गराइएको छ । यिनीहरू सबैबाट गाउँको विवरण, खानपान, रहनसहन, चाडपर्व, संस्कार संस्कृति, असल कमसल व्यवहार आदिको बारेमा जानकारी लिइएको छ ।

३.५.४ व्यक्तिगत अध्ययन

अध्ययन क्षेत्र चैनपुर गा.वि.स. वडा नः १ मा बसोवास गर्ने ब्राह्मण समुदायका बुहारीहरू मध्ये ४ जना बुहारी महिलाहरूको व्यक्तिगत अध्ययन गरिएको छ । जसमा उनीहरू बुहारी भएको अवस्थादेखि हालसम्मको अवस्थालाई समावेश गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण

प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतहरूको माध्यमबाट सङ्कलित विभिन्न तथ्याङ्कहरूलाई व्यवस्थित गर्न तथ्याङ्कहरूको प्रकृति अनुसार तालिकीकरण र वर्गीकरण गरी व्याख्या र

विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनमा बढी मात्रामा गुणात्मक तथ्याडकहरू सङ्कलन गरिएको हुँदा प्रस्तुतीकरण बढि विश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक रहेको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमा

अध्ययन क्षेत्र सानो (एउटा गा.वि.सको १. वार्ड मात्र) भएकोले यसको निष्कर्ष सबै ब्रामण समुदायको लागि उपयुक्त नहुन सक्छ । त्यस्तै यस अनुसन्धान विषयले ब्रामण समुदायका बुहारीहरूको परम्परागत भूमिका र स्थानको बारेमा अध्ययन गर्ने, घरायसी निर्णय प्रक्रियामा बुहारी महिलाहरूको सहभागिता कस्तो छ ? सोको अध्ययन गर्ने घरभित्र र घरबाहिरको काममा बुहारीहरूको सहभागीताबारे अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखेकोले ती उद्देश्यहरूको परिपुर्ति गर्ने तर्फ मात्र अध्ययन केन्द्रित भएको छ । यस बाहेक उक्त गाउँका ब्राह्मण बुहारीहरूका अन्य पक्षहरू अध्ययनमा समेटिएको छैन ।

अध्याय चार

ब्राह्मण बुहारीहरुको सामाजिक भूमिका र स्थान

४.१ उमेर

उमेर एउटा त्यस्तो कडी हो जसले सामाजिक आर्थिक तथा धार्मिक पक्षमा ठूलो प्रभाव पार्दछ । उमेरको आधारमा कामको प्रकार कामको अवधी र निर्णय प्रकृत्यामा समेत फरक-फरक स्थिति देखिन्छ ।

यस अध्ययनमा चैनपुर गा.वि.स.वार्ड नं. १ मा वसोवास गर्ने सम्पूर्ण ब्रामण बुहारीहरुलाई समेटिएको छ । जम्मा ३२ घरपरिवार ब्रामणको रहेको उक्त वडामा एउटा घरमा बाहेक ३१ वटा घरमा जम्मा ४२ जना बुहारीहरु रहेको छन् । अध्ययनमा परेका बुहारीहरुको उमेर २३ वर्षदेखि ६७ वर्ष सम्मको रहेका छ । अध्ययनले खास गरि बुहारीहरुको परम्परागत भूमिका र स्थानको बारेमा अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएकोले वृद्ध महिला अर्थात पुराना बुहारीलाई पनि यस अध्ययनमा समेटिएको छ । उनिहरु नै बुहारीको परम्परागत भूमिकाको बारेमा जानकारी दिने उपयुक्त स्रोत भएकोले सासु भैसकेकाहरुलाई पनि बुहारीको रूपमा गणना गरिएको छ । अध्ययनमा परेका बुहारीहरुको उमेर समुह अनुसारको विवरणलाई तल यसप्रकार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. १

अध्ययनमा परेका ब्राह्मण बुहारीहरुको उमेर समुह अनुसार वर्गीकरण

उमेर समुह	संख्या	प्रतिशत
२०-३०	१०	२३.८१
३१-४०	११	२६.१९
४१-५०	१४	३३.३४
५१-६०	४	९.५२
६०+	३	७.१४
जम्मा	४२	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

माथिको तालिका नं. १ अनुसार अध्ययनमा परेका ब्राह्मण बुहारीहरूको उमेर समूह अनुसारको वर्गीकरणलाई उल्लेख गरिएको छ । अध्ययनमा परेका सम्पूर्ण बुहारीहरू मध्ये ४१-५० वर्ष उमेर समूहमा १४ जना अर्थात २३.३४% बुहारीहरू रहेका छन् । त्यस्तै ३१-४० वर्ष उमेर समूहमा ११ जना अर्थात २६.१९% रहेको छन । त्यसपछि क्रमशः २०-३० वर्ष उमेर समूहमा १० जना अर्थात २३.८१%, ५१-६० वर्ष उमेर समूहमा ४ जना अर्थात ९.५२% र ६० वर्ष माथिका ३ जना अर्थात ७.१४% बुहारीहरू रहेका छन् ।

अध्ययन छनौटमा पाका उमेरका अर्थात ६० वर्षभन्दा माथिका बुहारीहरू पनि परेका छन् । ती पाका उमेर समूहका बुहारीहरूबाट बुहारीहरूको परम्परागत भूमिकाको बारेमा जानकारी हासिल गर्न सकिने भएकोले सासू भइसकेका बुहारीहरूलाई पनि अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । अध्ययनमा परेका बुहारीहरू २० वर्ष उमेरदेखि ६० वर्षभन्दा माथिसम्मका रहेका छन् । तालिकाले अधवैसे अर्थात ४१-५१ वर्ष उमेरसमूहका बुहारीहरूको संख्या धेरै रहेको देखाएको छ । अध्ययनमा ५१ वर्ष भन्दा माथिका बुहारी महिलाहरूलाई परम्परागत भूमिकाको बारेमा जानकारी दिने व्यक्तिको रूपमा समावेश गरिएको छ ।

४.२. शैक्षिक अवस्था

शिक्षा एक मार्गदर्शनको आधार हो साथै मानव मात्रको ज्ञान र चेतनाको मुहान पनि । शिक्षाले नै मानिसको जीवनलाई आत्मनिर्भर, स्वावलम्बी र आत्माविश्वास वढाउन सार्थक भूमिका खेल्दछ । समाजमा जव सम्म पुरुष समान महिलाहरू साक्षर हुदैनन तव सम्म परिवार समाज र राष्ट्रको कुनै पनि क्षेत्रको विकास सम्भव देखिदैन महिलाको शैक्षिक अवस्था पुरुषको तुलनामा ज्यादै कम देखिन्छ । तर विगतको तुलनामा हाल आएर शिक्षाको महत्व प्रति नेपाली समाज सचेत हुन थालेको छ । शहरी क्षेत्रको तुलनामा अझ पनि ग्रामिण क्षेत्रका महिलाहरू शिक्षाको अवसरवाट वन्चित हुनु परेको स्थिति देखिन्छ । प्रस्तुत तालिकामा उत्तरदाता बुहारीहरूको शैक्षिक अवस्थालाई प्रष्टयाउने प्रयास गरिएको छ ।

तालिका नं. २

उत्तरदाता बुहारीहरुको शिक्षाको स्तर अनुसार वर्गीकरण

शिक्षाको स्तर	संख्या	प्रतिशत
साक्षर	१०	२३.८१
निरक्षर	११	२६.१९
विद्यालय तह	१२	२८.१९
क्याम्पस तह	५	११.९०
विश्वविद्यालय तह	४	९.५२
जम्मा	४२	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

माथिको तालिका नं. २ अनुसार उत्तरदाता बुहारीहरुको शिक्षाको स्तरअनुसारको विवरणलाई उल्लेख गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार अध्ययनमा परेका बुहारीहरु मध्ये ११ जना अर्थात २६.१९% निरक्षर छन् भने १० जना अर्थात २३.८१% साक्षर छन् र त्यसैगरी १२ जना बुहारीहरुले विद्यालयतह सम्मको अध्ययन गरेका छन् । यसमा ५ कक्षा देखि S.L.C पास गरेका सबैलाई समेटिएको छ । क्याम्पस तहको शिक्षा लिनेमा जम्मा ५ जना अर्थात ११.९०% रहेको छन् । यसमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह र स्नातक तह सम्मको पढाइ पुरा गरेका र पढ्दै गरेकाहरु सबैलाई समेटिएको छ । त्यस्तै विश्वविद्यालय तहको शिक्षा लिनेमा जम्मा ४ जना अर्थात ९.५२% बुहारीहरु रहेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनले बुहारीहरुको शैक्षिक अवस्था त्यती सन्तोषजनक देखाउँदैन । यसबाट के बुझिन्छ भने समग्र महिलाको शैक्षिक अवस्था पनि ४२ जना बुहारीको जस्तै नाजुक छ । ४२ जना बुहारी मध्ये ११ जना निरक्षर नै छन् भने १० जना साक्षर मात्र छन् । जसले आफ्नो नाम र सामान्य हिसाव किताव मात्र राख्न सक्छन् । ति १० जनाले पनि विवाह पछि मात्र प्रौढ कक्षा लिएको बताउँछन् । यि निरक्षर र साक्षर बुहारीहरुको उमेर हेर्दा तुलनात्मक रूपले पाको देखिन्छ । यसबाट के भन्न सकिन्छ, भने पहिला पहिलाको छोरीलाई पढाउनु हुन्न भन्ने मानिसकता र सानै उमेर अर्थात पढ्ने उमेरमानै पुण्य प्राप्तिको नाममा विवाह गरिदिने प्रचलनले गर्दा यस्तो हुन गएको देखिन्छ । पछिल्ला बुहारीहरुको (२०-३० वर्ष उमेर समूहका) पढाइको स्तर तुलनात्मक रूपले बढी देखिएको छ । यही उमेरसमूहका

बुहारीहरूले क्याम्पस तहसम्मको अध्ययन गरेका छन् । अध्ययनमा परेका बुहारीहरूको उमेरसमूह अनुसार शिक्षाको उमेर फरक देखिएको छ । पाका उमेर समूहका र अर्धवैसे बुहारी महिलाहरूको शिक्षाको स्तर न्यून छ । उनीहरूमध्ये कोहीले विद्यालय तहसम्मको अध्ययन गरेका छन् भने कोही मात्र साक्षर छन् । उमेर धेरै भएका बुहारीहरूको पढाइको स्तर कम छ भने उमेर कम भएका र भर्खर बिहे गरेका बुहारीहरूको शिक्षाको स्तर बढी देखिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट अब छोरीलाई पनि पढाउनु पर्छ भन्ने चेतनाको विस्तार हुँदै गएको आभास पाउन सकिन्छ ।

४.३ परिवारको प्रकार

नेपाली समाजमा एकात्मक परिवार, संयुक्त परिवार र वृहत परिवार गरि तीन किसिमका परिवारको प्रचलन रहेको पाइन्छ । हाल ति मध्ये मुख्य गरेर एकात्मक र संयुक्त परिवारको वाहुल्यता रहेको पाइन्छ । थारु समुदायमा बाहेक अन्य समुदायमा वृहत परिवार कमै देख्न पाइन्छ । आधुनिकतासँगै परिवार पनि टुक्रिदै गएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा संयुक्त र वृहत परिवार भन्दा एकात्मक परिवार बढि देख्न सकिन्छ । अध्ययनमा परेका बुहारीहरूको परिवारिक विवरणलाई यस प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ३

परिवारको प्रकारको आधारमा उत्तरदाता बुहारीहरूको वर्गीकरण

परिवारको प्रकार	संख्या	प्रतिशत
एकात्मक	२५	५८.५४
संयुक्त	१७	४१.४६
जम्मा	४२	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

छनोटमा परेका बुहारीहरूको परिवारको आकार प्रकारलाई हेर्दा प्रायसः संयुक्त भन्दा एकात्मक परिवार नै बढि देखिन्छ । तर परिवार संख्यामा भने समानता पाइदैन । माथिको तालीकामा एकात्मक र संयुक्त गरि २ किसिमको परिवारको प्रकारलाई देखाईएको छ । उत्तरदाता बुहारीहरू मध्ये २५ जना अर्थात ५८.५४ प्रतिशत बुहारीहरू एकात्मक परिवारमा रहदै आएका छन्, भने बाँकी १७ जना अर्थात ४१.४६ प्रतिशत बुहारी संयुक्त परिवारमा

रहदै आएका छन् । संयुक्त परिवार भएतापनि परिवार सदस्य संख्या भने धेरै नरहेको पाइएको छ ।

समाज विकासको क्रममा अगाडि बढ्दै जाँदा मानिसहरूको स्वभावमा पनि विस्तारै परिवर्तनहरू देखा परेको छ । पहिला पहिला तीन चार पुस्तासम्म एउटै परिवारमा रमाएर बसेका हुन्थे तर आज व्यक्तिमा विकास भएको व्यक्तिवादी सोचको कारण आफू र आफ्ना परिवारसँग रमाउन थालेका छन् । मानिसहरूमा ठूलो परिवारमा बस्दा आफ्नो स्वतन्त्रता हनन् भएको, बाँधिनेको महसुस गर्न थालेको छन । श्रीमान् श्रीमती अनि एक मात्र सन्तान भएको सानो परिवारमा रमाउने मानिसहरूको संख्या बढ्दो छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि संयुक्त परिवार भन्दा एकात्मक परिवार बढी देखिएको छ । यसलाई आधुनिकीकरण, व्यक्तिमा विकास भएको व्यक्तिवादी प्रवृत्ति, शहरीकरण आदिको उपज मान्न सकिन्छ । परिवार टुक्रिनु श्रीमान् श्रीमती र परिवारको चाहाना नभई समयको मागभएको अध्ययनबाट देखिन्छ । पहिला पहिला प्राय मानिस खेतीपातीमा मात्र सिमित हुन्थे । सिमित मानिस मात्र घर बाहिर जागिर र व्यापारको सिलसिलामा निस्कन्थे । तर आज त्यो अवस्था छैन । सिमित मानिस बाहेक प्राय सबै शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीको सिलसिलामा घर बाहिर निस्कीएका छन्, जसलाई परिवार टुक्रने प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ ।

अध्ययनको क्रममा ४२ जना उत्तरदाता बुहारी महिलाहरूको परिवार सदस्य संख्या १६९ जना रहेका छन् जसमा ९२ जना पुरुष र ७७ जना महिलाहरूको संख्या रहको छ । औसत परिवार संख्या ४.१६ देखिन्छ । जुन राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको औसत परिवार सदस्य संख्या भन्दा कम देखिन्छ । पातलो वस्ती र विवाह पछि छुट्टि भिन्न भएर वस्ने प्रवृत्तिले गर्दा परिवार संख्या थोरै देखिन आएको हो ।

एकल परिवारमा परिवार सदस्य संख्या थोरै हुने अथवा आफ्ना अविवाहित छोरा छोरी र श्रीमान् श्रीमती मात्र हुने भएकोले त्यस्तो परिवारमा स्वभाविक रुपमा परिवारका सदस्य विच कुनै पनि किसिमको अन्तर्क्रिया हुन नसक्ने भएकोले त्यस्तो परिवारमा भगडा, द्वन्द्व, सहयोग र प्रतिस्पर्धा नभइ मेलमिलापको वातावरण नै पाइयो । तर बढी परिवार सदस्य भएको परिवारमा महिला विशेषत बुहारीहरूलाई बढी दायित्व र कर्तव्य हुने हुनाले उनीहरूमा स्वभाविक रुपमा कार्यबोझ थपिएको पाइयो । त्यसैगरी ठूलो परिवारमा पारिवारिक भगडा, द्वन्द्व र प्रतिस्पर्धा रहेको पाइयो । परिवारमा रहेको आन्तरिक द्वन्द्वलाई एकातिर दाजुभाइ र अर्कोतिर देउरानी-जेठानीले प्रतिनिधित्व गरिरहेको पाइयो । खासगरी

आर्थिक आम्दानी कम भएका, जागिरमा संलग्न नभएका र अशिक्षित परिवारमा आन्तरिक द्वन्द्व बढी हुने कुरालाई अध्ययनले देखाएको छ ।

४.३.१ बुहारी र सासु बीचको अर्न्तसम्बन्ध

अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौटमा परेको यस चैनपुर गा.वि.स. वडा नं. १ का ब्राह्मण परिवारमा सासु र बुहारी विचको आपसी सम्बन्धको अवस्था र व्यवहार कतै असल त कतै कमसल खालको देखिएको छ । यि भिन्नता आउनुमा आपसी व्यवहार, खानपान, कामधन्दा र चालचलनलाई जिम्मेवार कारण मानिन्छ । परम्परा देखि नै बुहारी र सासु विच मतभेद ल्याउन यि कारणले प्रमुख भूमिका निभाएको छ । हालको अवस्था सम्म आउँदा पनि सासु र बुहारी विचको आपसी सम्बन्ध राम्रो देखिदैन । भन्दा खेरी राम्रै छ ठिकै छ भनिएता पनि वास्तवमा भित्री रूपमा एक अर्का प्रति असन्तुष्टि रहेको पाइन्छ । छनौटमा परेका बुहारी र सासु बीचको आपसी सम्बन्धलाई तलको तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ४

बुहारी र सासु बीचको अर्न्तसम्बन्धको विवरण

सासू बुहारी बीचको सम्बन्ध	संख्या	प्रतिशत
राम्रो	४	९.५८
ठीकै	४	४.७६
नराम्रो	२	९.५३
अन्य	३२	७६.१९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८ ।

अध्ययनमा परेका ४२ जना बुहारीहरु मध्ये सवै जना सासुसँग बसेको पाइदैन । ४२ जना बुहारीहरु मध्ये ३२ जना बुहारीहरु कोही आफै सासु भैसकेका छन त कोही सासुसँग भिन्न भएर बसेका छन् । त्यस्तै कुनै बुहारीको सासुको मृत्यु भै सकेको अवस्था छ । सासु र बुहारीसँगै बसेका जम्मा १० जना मध्ये ४ जनाको सासुसँगको सम्बन्ध राम्रो देखिन्छ । अर्काकी छोरी भनेर हेला नगर्ने, छोरी र बुहारी बीच विभेद नगर्ने, बुहारीले पनि आदर सम्मान गर्ने गरेकोले सासु र बुहारी बीचको सम्बन्ध राम्रो भएको देखियो भने चार जनाको सासुसँगको सम्बन्ध ठीकै रहेको देखियो । पराइ, अर्काकी छोरी भनेर हेला गर्ने, बुहारी र

छोरी बीच विभेद गर्ने, भर्को फर्को गर्ने, निन्दा गर्ने र सासूको मर्यादा नराख्ने जस्ता कारणले सम्बन्ध सामान्य ठिकै रहन गएको देखियो । त्यसैगरी बाँकी २ जनाको भने सासुसँगको सम्बन्ध नराम्रो अर्थात् सासु बुहारी एकअर्कासँग नबोल्ने, कुरा काट्ने, मर्यादा नराखी बोल्ने, हेला गर्ने गरेको पाइयो ।

४.३.२. बुहारी र परिवारका अन्य सदस्यहरु बीचको आपसी सम्बन्ध

अध्ययनमा आपसी सम्बन्ध भन्नाले एउटै घर परिवार भित्रका बुहारीहरु र अन्य परिवारका सदस्यहरु विच पारिवारिक नाता अनुसार दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित रहेका विषयवस्तुसँगको सम्बन्धलाई जनाउँछ । तर अध्ययनमा परेका बुहारीहरुको परिवार सँगको आपसी सम्बन्ध कसैसँग राम्रो त कसैसँग ठिकै रहको पाइयो । बुहारीहरुको सम्बन्ध तुलनात्मक रूपले सासुसँग भन्दा ससुरासँग राम्रो भएको पाइयो, किन भने आपसी व्यवहार खानपान काम धन्दा र चालचलनमा सासुको भूमिका बढी देखिन्छ । तर ससुराले भने त्यस्ता कुरामा चासो देखाएको पाइदैन । जुन कुराले सासु र बुहारीको विचमा नराम्रो सम्बन्ध ल्याइदिएको छ सोही कुरालाई ससुराले चासो नदेखाए पछि सम्बन्ध नराम्रो नहुन त स्वभाविक नै मान्न सकिन्छ । यदि ससुराले पनि यि आदि कुरामा चासो देखाएर सोही अनुसार व्यवहार गरेको भए ससुरा र बुहारी विचको सम्बन्ध पनि सासु र बुहारीको जस्तै हुन्थ्यो भन्न सकिन्छ ।

त्यस्तै गरी जेठाजु, देवर, नन्दहरुसँग बुहारीको सम्बन्ध राम्रो नै देखिन्छ, भने जेठानी र देउरानी सँगको सम्बन्ध भने त्यती राम्रो देखिदैन । पहिला-पहिला घरायसी कामकाजको आधारमा देउरानी जेठानी विच मतभेद हुन्थ्यो, तर आजकाल पढेलेखेकी जागीरे भए, श्रीमानले धेरै कमाउने र थोरै कमाउने भए, जेठीको भन्दा कान्छीले दाइजो बढी ल्याएमा पनि मतभेद सुरु हुन्छ । सुरुको अवस्था देखि नै देउरानी जेठानी विच मतभेदको अवस्था देखिन्छ, तर कारण भने समय परिवर्तन सँगै फेरिएको देखिन्छ । त्यही अवस्था अध्ययन क्षेत्र रहेको चैनपुर गा.वि.स. वडा नं. १ मा पनि देख्न सकिन्छ । घरायसी काम धन्दाका साथै पढेकी र नपढेकी, जागिरे र बेरोजगार, दाइजो कम ल्याउने र बढी ल्याउने, श्रीमानले धेरै कमाउने र थोरै कमाउने यी आदि कारणले गर्दा बुहारी बुहारीहरु बीच आपसी मतभेद देखिएको छ । यही देउरानी जेठानीको आपसी मतभेद पनि परिवार टुक्रिने एउटा प्रमुख कारण हो भन्न सकिन्छ । त्यसैले पारिवारिक रूपमा खोजविन गरी प्राप्त

भएको विवरणको आधारमा बुहारी र परिवारका सदस्यहरु बीच देखिएको सम्बन्ध र व्यवहारको अवस्थालाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ५

परिवारमा बुहारी र परिवारका अन्य सदस्यहरु बीचको आपसी सम्बन्धको वर्गीकरण

आपसी सम्बन्ध	सामान्य	राम्रो सम्बन्ध	नराम्रो सम्बन्ध	जम्मा
ससुरा र बुहारी	२	११	३	१६
जेठाजु र बुहारी	१	३	०	४
देवर र भाउजु	२	८	१	११
जेठानी र देउरानी	२	३	२	७
नन्द र भाउजु	०	३	०	३
बालबालिका र बुहारी	०	४२	०	४२
श्रीमान् र श्रीमती	३	३५	१	३९

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिका नं. ५ मा ब्राम्हण परिवारमा बुहारी र परिवारका अन्य सदस्यहरुको सम्बन्धलाई उल्लेख गरिएको छ । अध्ययन छनौटमा परेका ४२ जना ब्राम्हण बुहारीहरु मध्ये सबै जना परिवारका सदस्यहरु ससुरा, जेठाजु, देवर, जेठानी, देउरानी र नन्दहरुसँग बसेको पाइँदैन । ४२ जना बुहारीहरु मध्ये कोही छुट्टिएर आफ्नो परिवारका साथ बसेका छन् । कुनै बुहारीको ससुराको मृत्यु भइसकेको अवस्था छ त कुनैको नन्द, देवर र जेठाजु नै नभएको अवस्था छ । सीमित बुहारीहरु मात्र परिवारका अन्य सदस्यहरुसँग बसेको अध्ययनले देखाउँछ ।

अध्ययनमा जम्मा १६ जना बुहारी ससुरा भएको परिवारमा बसेका छन् वा ससुरा पालेर बसेका छन् । ती १६ जना बुहारी मध्ये ११ जनाको ससुरासँगको सम्बन्ध राम्रो छ अर्थात् अपमानित खालका शब्दको प्रयोग नगर्ने, सन्धो विसन्धोमा सोधपुछ र सरसहयोग गर्ने, गाह्रो काम नगर्न सल्लाह दिने, खाएको नखाएको विचार गर्ने गरेको पाइयो । अध्ययनमा के देखिन्छ भने बुहारी महिलाहरुको परिवारमा रहेका महिला सदस्यहरुभन्दा पुरुष सदस्यहरुसँगको सम्बन्ध राम्रो रहेको देखियो । घरायसी काम धन्दा जसमा परिवारका पुरुष सदस्यको भन्दा महिला सदस्यहरुको भूमिका बढी रहेको हुनाले त्यही घरायसी काम

धन्दालाई विषय बनाएर महिला सदस्यहरु बीच मनमुटाव भएको देखिन्छ । अध्ययनमा बालबालिका र बुहारी महिलाहरुको सम्बन्ध राम्रो देखिन्छ । त्यसैगरी छनौटमा परेका ४२ बुहारीहरु मध्ये ३५ जनाको श्रीमानसँगको सम्बन्ध राम्रो छ । उनीहरु एकआपसमा समझदारीका साथ अगाडि बढिरहेको देखिन्छ भने ३ जनाको श्रीमानसँगको सम्बन्ध सामान्य देखिन्छ । उनीहरु बीचमा सरसल्लाहको अभाव आफूखुशी गर्ने जस्ता कारणले सम्बन्ध सामान्य रहेको पाइयो । एक जना बुहारी महिलाको श्रीमानसँगको सम्बन्ध नराम्रो रहेको पाइयो । सम्बन्ध नराम्रो भए पनि उनीहरु सँगै बसेका छन् । उनीहरुबीच कुनै किसिमको अन्तर्क्रिया नहुने गरेको भए तापनि छोराछोरी र समाजको लागि पनि श्रीमानसँग छुट्टिएर अलग बस्न नचाहेको कुरा उनी व्यक्त गर्छिन् ।

४.४. परिवारमा बुहारीहरुका जिम्मेवारीहरु

ब्राह्मण जातिको घर परिवारमा प्राय गरी घरभित्र र घर बाहिरका कामहरु रहने हुँदा घर भित्रको धन पैसा, अन्नपात, लेनदेन सरसापट जस्ता जिम्मेवारीको काममा प्रायः सासु रहने चलन पाइन्छ भने घर बाहिरका काममा वजार जान, अन्नपात भित्र्याउने जस्ता जिम्मेवारी केही घर परिवारमा बुहारीहरुलाई दिइएको पाइन्छ । यसरी जिम्मेवारी दिँदा सासुको मनपर्ने बुहारीलाई विशेष गरी दिइन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौटमा परेका चैनपुर गा.वि.स. वडा नं. १ का सम्पूर्ण ब्राह्मण बुहारीको परिवारमा रहेको जिम्मेवारीको क्षेत्र हेर्दा निश्चित देखिँदैन । घर भित्र तथा घर बाहिर दुवै क्षेत्रको कामका जिम्मा लिएको पाइन्छ । निश्चित क्षेत्रको कामको जिम्मा लिने बुहारीको संख्या नगन्य रूपमा रहेको छ । जागिरे बुहारीले घर भित्रको कामकाज सम्हालेर बाहिरको काम वा अफिसको काम पनि सम्हालेको पाइन्छ । पहिला-पहिला सबै काम आफैले गर्नुपर्थ्यो त्यसैले बुहारीहरुले कामको वाँडफाँड गरी निश्चित कामहरु जिम्मा लिन्थे तर आज सबै काम मेसिनबाट हुन्छ । कामको बोझ त्यति हुँदैन, त्यसैले कामको वाँडफाँड नगरी जसले जे पनि गर्न सक्ने स्थिती देखिन्छ । कामको निश्चितता देखिँदैन । तै पनि मोटामोटी रूपमा विश्लेषण गर्दा बुहारीहरुले लिएका जिम्मेवारी यस्तो प्रकारको देखिन्छ । जसलाई तलको तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ६

घर परिवारमा बुहारीहरूले लिएका जिम्मेवारीहरूको विवरण

जिम्मेवारीको विवरण	जिम्मेवारी लिने	जिम्मेवारी नलिने	जम्मा
घरको तालाचावी	३१	११	४२
खाना पकाउने	२७	१५	४२
पैसा राख्ने	२८	१४	४२
लेनदेन सरसापट	१२	३०	४२
बजार कार्य	२३	१९	४२
सामानको अँचोपँचो	२५	१७	४२
पाहुनाको सेवा सत्कार	३८	४	४२
खेतीपाती	१२	३०	४२
गाइ गोठ	३२	१०	४२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

माथिको तालिका नं. ६ मा परिवारमा बुहारीहरूले लिएको जिम्मेवारीको वर्गीकरणलाई लिइएको छ । अध्ययनको क्रममा कुन काम कसले गर्ने भन्ने निश्चितता नदेखिए तापनि जेठो बाठो भएको नाता अनुसार उमेर अनुसार, बलको आधारमा कामको बाँडफाँड भएको देखिन्छ । घरको तालाचावी राख्ने जिम्मा प्रायः सासु भएका घरमा सासुले नै राख्ने गरेको पाइन्छ । सासु नभएको घरमा बुहारीले नै ताला चावीको जिम्मा लिएको देखिन्छ । त्यसैगरी खाना पकाउने काममा पनि प्रायः जसो पाको उमेर समूहका महिलाहरूको सहभागिता रहेको देखिन्छ । खेती पाती र जागिरको शिलशिलामा बाहिर जान नसकेकाहरूले घरभित्रको काम जस्तै खाना पकाउने जिम्मा लिएको देखिन्छ । त्यसैगरी पैसा राख्ने सवालमा कुरा गर्दा एका दुई परिवारमा बाहेक घरमा जसले व्यवहार गरेको छ उसैले राख्ने गरेको देखिन्छ । जस्तै ससुराले घरको व्यवहार गर्ने भएको भए सासु भए सासुले नत्र ससुरा आफैले पैसा राख्ने गरेको देखिन्छ । लेनदेन सरसापटमा पनि भर्रखर र विवाह गरेका नयाँ बुहारीहरू भन्दा पुराना अधवैसे बुहारीहरूको सहभागिता बढी देखिन्छ । त्यसैगरी पाहुनाको सेवा सत्कारमा प्रायः सबै बुहारीहरू लागि परेका देखिन्छन् । खेतीपातीको काममा सीमित बुहारीहरू सहभागि रहेका देखिन्छन् । सामान्य साक्षर उनीहरूले त्यो पेसालाई अरु केही गर्न नसकेर विकल्पको रूपमा अपनाएको देखिन्छ । बजार कार्य र गाइगोठको कार्य को

जिम्मा लगभग सबैले लिएको देखिन्छ । समग्रमा हेर्दा एका दुई काम बाहेक सबै काममा सबैले जिम्मेवारी लिएको देखिन्छ ।

४.५. बुहारीहरुमा आएको परिवर्तन

परिवर्तन एक निरन्तर चलिरहने प्रकृया हो । मानव समाज पनि एक पछि आर्को परिवर्तन हुदै आजको अवस्थामा आइपुगेको हो । समाजका हरेक किसिमका व्यवहारमा क्रमशः केही न केही रुपमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । यसरी हुने परिवर्तनमा रहनसहन, बोलीचाली, भेषभुषा, खानपान धर्म, संस्कार र संस्कृति, प्रविधिहरु आदि पर्दछन । अध्ययन क्षेत्रका ब्रामण बुहारीहरुमा त्यस्तो चमत्कार पूर्ण परिवर्तन नदेखिएता पनि सामान्य त व्यवहारिक रुपमा नयाँ र स्वभाविक परिवर्तन आएको देखिन्छ । यस किसिमका परिवर्तनहरुमा घरपरिवार भित्रको सम्बन्ध देखि लिएर कानुनी तथा राजनैतिक पक्षसँग सम्बन्धित रहको पाइन्छ । अध्ययन छनौटमा परेका ब्राम्हण बुहारीहरुमा आएको विभिन्न किसिमका परिवर्तनहरुलाई सक्षेपमा वर्गीकरण गरी तल यस प्रकार गरिएको छ ।

तालिका नं. ७

ब्राह्मण बुहारीहरुमा देखिएको परिवर्तनहरु

परिवर्तनका विषयहरु	परिवर्तन आएको	परिवर्तन नआएको	जम्मा
पारिवारिक सम्बन्ध	३३	९	४२
परिवार संख्या	२८	१४	४२
सामाजिक रितिस्थिति	२९	१३	४२
भेषभूषा	३०	१२	४२
खानपान	३८	४	४२
धार्मिक क्रियाकलाप	१३	२९	४२
शिक्षा	२८	१४	४२
महिला हकहित	१५	२७	४२
श्रम विभाजन	११	३१	४२
राजनीति	५	३७	४२
गरगहना र श्रृङ्गार	३४	८	४२
स्वास्थ्य र सरसफाई	३३	९	४२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

माथिको तालिका नं. ७ मा ब्राह्मण परिवारका बुहारीहरुमा देखिएको परिवर्तनहरुलाई उल्लेख गरिएको छ । अध्ययनमा ब्राह्मण परिवारमा परम्परा देखिनै बुहारीलाई पराइ, दासी, अर्काकी छोरी, भनि हेला र घृणा गर्ने चलन जुन थियो, त्यसमा परिवर्तन देखिएको छ । अहिले त्यो अवस्था छैन । अध्ययन क्षेत्रका एक दुई अशिक्षित र परम्परावादी घर परिवारमा बाहेक बाँकी घरमा बुहारीहरुको परिवारको अन्य सदस्य संगको सम्बन्ध राम्रो देखिन्छ । पहिलेको तुलनामा सासु र बुहारीको सम्बन्धमा पनि लचकपन देखिन्छ । सासुहरु त्यति कट्टर देखिदैनन् । फेरी अहिले परिवारको आकारले पनि पारिवारिक सम्बन्धलाई मजबुद बनाएको छ । परिवार संख्या कम भएकोले गर्दा एकले अर्कोलाई राम्रो संग चिन्ने र बुझ्ने अवसर पाउँछन् । जसले सम्बन्धलाई अझ मजबुद बनाउँछ । त्यो अवस्था पहिला-पहिला थिएन घर धन्दाको बोभले गर्दा आफ्नो व्यक्तिगत आत्मा विकासको सम्भावना गुमाउनु पर्ने स्थितिमा बुहारीहरु रहेका थिए ।

पहिला-पहिलाको छोरीलाई पढाउनु हुन्न भन्ने मानसिकताले गर्दा अध्ययनमा परेका बुहारीहरु सामान्य शिक्षित मात्र छन्, पढेका थोरै मात्र छन् । जम्मा ४ जना बुहारीहरुले विश्वविद्यालय तहको शिक्षा हाँसील गरेका छन् । बुहारीहरु शैक्षिक क्षेत्रबाट पिछडीएको हुनाले आफ्नो जीवनलाई एवं पारिवारिक जीवनलाई समय सापेक्ष बदल्न सक्षम रहेको पाइएन तर पनि साधारण ज्ञान, सीप र अनुभवबाट आफ्नो दैनिक जीवनलाई बदल्न खोजेको भने देखिन्छ । आफुले उचित शिक्षा नपाएको र हरेक क्षेत्रबाट पिछडी पर्नु परेकोले त्यस्तो अवस्था छोरा छोरीको नहोस भनेर दुःख गरेर भए पनि छोराछोरी लाई पढाउनु पर्छ भन्ने सोचाइमा परिवर्तन आएको देखिन्छ । शिक्षाको महत्व बुझी बुहारीहरुले प्रौढकक्षा लिएको पाइयो । यस लाई नै ठुलो परिवर्तन मान्न सकिन्छ ।

अध्ययनमा परेका बुहारीहरुको खानपान र भेषभुषामा पनि परिवर्तन देख्न सकिन्छ । सामान्यतया सारी-चोलोमा देखिने बुहारीहरु आज कूर्ता सलवार, म्याक्सी वा भनौ जस्तो किसिमका कपडाले आफूलाई सजिलो बनाउँछ त्यस्तै कपडा लगाउन थालेका छन् । पुरै शरिर ढाकेर कपडा लगाउनु पर्ने वाध्यात्मक परिस्थितिबाट आज टिसर्ट र पाइन्ट लगाउने बुहारीहरु पनि अध्ययनको क्रममा भेटियो खानपानको सन्दर्भमा कुरा गर्दा पहिला-पहिलाका बुहारीहरुले केवल काम मात्र गर्नुपर्ने तर मन लागेका खानेकुरा खान छुट थिएन । सवैले खाइसकेपछि बचेको मात्र खानु पर्ने स्थिति थियो, तर आजको बुहारीको त्यो स्थिति छैन । घरमा भएको मिठो चोखो जे छ त्यो घरका सदस्यहरु सँगसँगै वसेर खान पाउँछन् ।

अध्ययन मा परेका बुहारीको अवस्था पनि त्यस्तै छ । खानपानको लागि कसैलाई कुरेर बस्नु पर्दैन आफ्नो रोजाई अनुसारको खाना खान स्वतन्त्र छन् ।

त्यस्तै गरी अध्ययनमा परेका बुहारीहरूलाई उमेरगत रूपमा हेर्दा प्रायजसो पाको उमेरका देखिन्छन् । बुहारीहरूको शैक्षिक अवस्था हेर्दा पनि त्यति सन्तोष मान्ने ठाउँ छैन । सामान्य साक्षर र निरक्षर बुहारीहरूको संख्या नै २१ जना रहेको छ । यसबाट के बुझिन्छ भने उनीहरू हरेक पक्षबाट पछाडी छन् । राजनीति देखि आफ्नो हकहितको ज्ञानसम्म यिनीहरूलाई छैन । अधिकांश बुहारीहरूको राजनीतिमा सहभागिता मात्र मतदाताको रूपमा रहेको छ । त्यहाँ पनि परिवारको भुकाव कुनसँग रहेको छ सोहीमा मत हाल्ने अधिकार बुहारीले पाएकी छिन । नगन्य बुहारीहरूमात्र सक्रिय कार्यकर्ताको रूपमा राजनीतिमा भाग लिएको र स्वइच्छाले मत हाल्ने गरेको पाइयो । अध्ययनक्षेत्रका बुहारीहरूको राजनैतिक क्षेत्रको सहभागिता खासै परिवर्तन देखिदैन । त्यही अवस्था उनीहरूको हक हित लिने सन्दर्भमा पनि देखिन्छ । बुहारीहरूमा महिला हक हित सम्बन्धी केही मात्रामा भए पनि चेतना आएको छ तर यसलाई व्यवहारमा लागु गर्न कठिन छ भन्दछन । मनमा अत्यन्त पिडा दुःख र अन्याय भएको महशुस गरे तापनि पुरुषको अगाडि विरोध गर्न सक्ने क्षमता रहेको पाइदैन । संगठित भएर ब्राह्मण बुहारीहरू महिला हक हितको पक्षमा विचार विमर्श गरेको कमै देखिन्छ । पहिलाका बुहारीले थाहै नपाइ अपहेलना र अन्याय सहेका थिए, भने अहिलेका बुहारीहरूले थाहा पाउँदा पाउँदै पनि अन्याय सहेर बसेका छन् । आफूसँग ज्ञान, सिप, शिक्षा भए पनि परिवार बाट एकलो हुने डरले गर्दा नै बुहारीहरू अन्याय सहन बाध्य छन् ।

त्यस्तै अध्ययन क्षेत्रका बुहारीहरूमा स्वास्थ्य र सरसफाई सम्बन्धी राम्रो किसिमको ज्ञान र अनुभव नभएता पनि समाजसँगको वाहिरी सम्पर्क र सम्बन्धले गर्दा शरिरलाई स्वास्थ्य राख्ने सरसफाइमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ, भन्ने भावनामा परिवर्तन आएको पाइन्छ । ताजा खाना खाने, वासी सडेगलेका खानेकुरा नखाने, भाडाकुडा सफा राख्ने, विरामी हुँदा तुरुन्तै उपचार गर्नुपर्छ भन्ने बच्चा बच्चीको खानपान सरसफाइमा ध्यान दिनु पर्दछ भन्ने, सोचाइ बुहारीहरूमा आएको पाइन्छ । पहिला पहिला सके सम्म घरमै घरेलु उपचार गर्ने बुहारीहरू अहिले लगभग सबै बुहारीहरू विरामी हुने वित्तिकै अस्पताल जाने गर्दछन् सो कुरालाई अध्ययनले पुष्टी गर्दछ ।

अध्ययनमा परेका बुहारीहरुमा परम्परागत रूपमा चली आएको सामाजिक रीतिस्थितिको रूपमा रहेको खानपान, चाडपर्व, धर्म, संस्कार र संस्कृति आदर र सम्मान, माया ममताका बारेमा समय अनुसार समाजकै मुल्यमान्यताको आधारमा व्यवहारिक सामाजिक रीतिस्थितिलाई क्रमशः बदल्दै जानु पर्दछ, भन्ने सोचाइको विकास भएको पाइन्छ । तर बुहारीहरुमा धर्म प्रतिको आस्था र विश्वास भने उत्तिकै मात्रामा रहेको पाइयो

संक्षेपमा के भन्न सकिन्छ, भने बुहारीहरुको परम्परागत जीवनमा केही मात्रामा परिवर्तन भएको देख्न सकिन्छ । समय परिवर्तनसँगै अन्य पक्षहरु जति परिवर्तन भएका छन् त्यति परिवर्तन बुहारीहरुको जीवनमा देखिदैन । अधिकांश बुहारीहरुमा रहेको अशिक्षा अज्ञानता, रुढीवादी परम्परा, अन्धविश्वास जस्ता पक्षले परिवर्तन गराउने कुरामा बाधा पुऱ्याएको देखिन्छ । जव सम्म परिवारको बुहारी प्रतिको धारणा अनि बुहारीहरुको परम्परावादी सोचाइ र भावनामा परिवर्तन ल्याउन स्वयं बुहारी महिलाहरु उत्सुक जागरुक र चेतनशिल हुदैनन् तव सम्म बुहारीहरुको हरेक व्यवहारिक कृयाकलापमा परिवर्तन आउँदैन । उनीहरु को जीवन ५० वर्ष अगाडि जस्तो थियो ५० वर्ष पछाडि पनि त्यस्तै रहन्छ ।

४.६. निर्णय गर्ने अधिकार

ब्राह्मण परिवारका बुहारीहरुले घरभित्र वा घर बाहिर पुरुषको तुलनामा अत्यन्त राम्रो फलदायी हुने किसिमले कामको निर्णय दिन र लिन सक्ने क्षमता, सीप तथा अनुभव बुहारीहरुमा भए तापनि ब्राह्मण परिवारमा बुहारीहरुको क्षमताको कदर गर्ने र असल र कमशाल जुनसुकै कामको समेत बुहारीहरुलाई निर्णय गर्न दिने अधिकार प्रायः परम्परादेखि नै देखिदैन । यस किसिमको स्थिति रहीरहनु पछाडि हरेक निर्णयमा पुरुषको बाहुल्यता रहनु र स्वयं समाज पुरुष प्रधान किसिमको रहनुको कारणलाई लिन सकिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका बुहारीहरुले सानो देखि ठुलो र सरल देखि जटिल जुनसुकै कार्यमा पनि आफ्नो स्वविवेकले निर्णय नगरी सासु, ससुरा तथा श्रीमानको आदेश अनुसार गर्नु पर्ने हुन्छ । बुहारीहरुलाई त्यस्ता कामको निर्णय गर्ने अधिकार छ, जहाँ पुरुषको श्रम र समय बढि खर्च नहोस । आर्थिक रूपले लगानी नपरोस, जुन काम बुहारीहरुले गर्दा पुरुषहरुलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा फाइदा भएको महशुस होस, यि सबै किसिमका काममा बुहारीहरुलाई निर्णय गर्ने अधिकार रहन्छ, भने अन्यथा ब्रामण परिवारका बुहारीहरुलाई कमै अधिकार दिइएको पाइन्छ । अध्ययनमा परेका ब्राह्मण बुहारी मध्ये १४ जना बुहारीहरु निर्णय प्रकृत्यामा संलग्न

छन् भने वाँकी रहेका २८ जना बुहारीहरु निर्णय प्रकृत्यामा असंलग्न रहेका छन् जसलाई तलको तालीकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ८

निर्णय प्रकृत्यामा रहेको संलग्नताको आधारमा उत्तरदाता बुहारीहरुको वर्गीकरण

निर्णय प्रकृत्या	संख्या	प्रतिशत
संलग्न	१४	३३.३३
असंलग्न	२८	६६.६६
जम्मा	४२	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

माथिको तालिका नं. ८ अनुसार १४ जना अर्थात ३३.३३ प्रतिशत बुहारीहरु निर्णय प्रकृत्यामा सामेल छन् भने २८ जना अर्थात ६६.६६ प्रतिशत बुहारीहरु निर्णय प्रकृत्यामा सामेल छैनन् । घर भित्रको कामको निर्णय, खेतीपातिको कामको निर्णय, जस्तै खेताला भन्ने भान्छाको सरसामानको खरिदको निर्णय, खेताला लगाउने, मल विउ किन्ने खेतालालाई ज्याला दिने, माथि भानिए जस्तै लगानी नपर्ने श्रम र रकम बढी नलाग्ने काममा मात्र बुहारीले निर्णय गर्ने अवसर पाएको देखिन्छ । त्यही पनि अलि पाको उमेर भएका बुहारीहरु साक्षर निरक्षर जे भए पनि त्यस प्रक्रियामा संलग्न देखिन्छन् भने भर्खर विवाह गरेका, घरमा सासु भएका बुहारीहरु शिक्षित भए पनि स्वनिर्णय गर्नबाट वञ्चित छन् । उनीहरुको कुरा सुनिन्छ तर लागु भने कमै हुने गरेको देखियो । निर्णय लिने सवालमा शिक्षाले खासै फरक नपारेको अध्ययनबाट देखियो ।

४.७. पेशा

साधारणतया जीवन निर्वाहका लागि दैनिक रूपले गरिने कुनै पनि आय आर्जनका काम धन्दालाई पेशा वा व्यावसाय भनिन्छ । पेशा वा व्यावसायको रूपमा कृषि, उद्योग, पशुपालन, व्यापार र नोकरीलाई लिइएतापनि यस वडाका ब्रामण बुहारीहरुको सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा अधिकांश बुहारीहरु कृषि पशुपालन र घरधन्दाको काममा मात्र सिमित छन्, भने नगन्य बुहारीहरु मात्र नोकरी, व्यावसायमा संलग्न रहेको पाइन्छ । पेशाको आधारमा उत्तरदाता बुहारीहरुको विवरणलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ९

पेशाको आधारमा बुहारीहरूको वर्गीकरण

पेशाको विवरण	संख्या	प्रतिशत
कृषि तथा पशुपालन	१२	२८.५६
गृहणी	१६	३८.०९
जागीर	७	१६.६७
व्यावसाय	३	७.१४
विद्यार्थी	३	७.१४
सिपमूलक सिलाइ बुनाइ	१	२.३८
जम्मा	४२	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

माथिको तालिका नं. ९ मा बुहारीहरूको पेशाको विवरणलाई देखाइएको छ । जसमा सबैभन्दा बढि १६ जना अर्थात ३८.०९ प्रतिशत बुहारीहरू घरधन्दाको कामकाज अर्थात गृहणी छन् । त्यस्तै १२ जना अर्थात २८.५६ प्रतिशत बुहारीहरू कृषि तथा पशुपालन गरि बसेका छन् भने ७ जना अर्थात १६.६७ प्रतिशत बुहारीले नोकरी गरेका छन् । त्यस्तै गरि ३ जनाले व्यावसाय, ३ जना विद्यार्थी र १ जनाले सिपमूलक सिलाइ बुनाइलाई आफ्नो जिविकोपार्जनको बाटो बनाएका छन् ।

अध्ययनमा के देखिन्छ भने छनोटमा परेका ४२ जना बुहारीमध्ये सबै भन्दा बढी बुहारीहरू गृहणीको रूपमा रहेका छन् । गृहणीको रूपमा रहेका बुहारीहरूमध्ये प्रायजसो पाको उमेर समूहका देखिन्छन् । सामान्य लेखपढ गर्न जान्ने ती गृहणी बुहारीहरू घर बाहिरको काममा दक्ष देखिदैनन् र खेतिपातिको काम गर्न पनि असक्त देखिन्छन् । उनीहरूले विकल्पको पेसाको रूपमा गृहणीलाई अपनाएको अध्ययनबाट देखिन्छ । त्यसैगरी ३ जना बुहारीहरूले व्यापारलाई अँगालेका छन् । थोरै लगानीबाट घरमै बसी केही उपार्जन गर्न सकिने उद्देश्यले त्यसप्रकारको पेसालाई अपनाएको देखिन्छ । त्यसैगरी १२ जना बुहारीहरूले खेतीपातीलाई आफ्नो जिविकोपार्जनको बाटो बनाएका छन् । खेतिपातिलाई आफ्नो पेसा बनाउने बुहारीहरू सामान्य शिक्षित मात्र छन् । उनीहरूले व्यवसायिक खेतिपाति नगरी परम्परागत खेतिप्रणालीलाई अपनाएको देखिन्छ । खेतिपाति उनीहरूको बाध्यात्मक पेसा

भएको देखिन्छ । लगानी गर्ने क्षमता नभएको र आफू शिक्षित नभएको कारणले गर्दा खेतिपातिलाई वाध्यात्मक पेसाको रूपमा अपनाइएको देखिन्छ । त्यसैगरी ७ जना बुहारीहरू जागिरमा लागेका छन् । ४२ जना बुहारीहरूमध्ये जम्मा ७ जना मात्र जागिरमा लाग्नुबाट के बुझिन्छ भने अझै पनि महिलाहरू परम्परागत रूपमै घरमा मात्र रुमलिरहेका छन् । यसबाट घरबाहिर महिलाको सक्रियता कम रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी अध्ययनमा ३ जना बुहारीहरू कलेज पढ्न जाने गरेको देखियो । यसबाट के बुझिन्छ भने समाज पहिलाको जस्तो छैन यसमा धेरै परिवर्तनहरू आइरहेको छ । पहिला पहिला छोरीलाई पढाउनु हुन्न अर्काको घर जाने जात, भित्तो टाल्ने जात भनेर छोरीलाई शिक्षाबाट बञ्चित गरिन्थ्यो । पढाउनुको सट्टा सानै उमेरमा विवाह गरिदिन्थे । तर आज बुहारीलाई समेत पढाउनु पर्छ भन्ने चेतनाको विकास भएको छ । छनोटमा परेकी एक जना बुहारीले सिलाई बुनाईलाई आफ्नो मुख्य पेसा बनाएकी छन् । परिवारलाई केही राहत पुगोस भनेर उनले उक्त पेसालाई अपनाएको पाइयो । विद्यालय तहसम्म अध्ययन गरेकी उनले थोरै लगानी पर्ने र सजिलोको हिसावले त्यस पेसालाई रोजेकी रहीछन् ।

४.८. बुहारीहरूका नगद र जिन्सी सम्पत्तिका स्रोतहरू

अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोटमा परेको चैनपुर गा.वि.स.वार्ड नं. १ का ब्राह्मण बुहारीहरू मध्ये अधिकांशको नगद तथा जिन्सी सम्पत्तिका स्रोतहरू केही पनि देखिदैन । नगन्य बुहारीहरूमात्र व्यापार र नोकरी मा संलग्न छन् । तर त्यसबाट प्राप्त नगद पनि आफु खुसी खर्चन स्वतन्त्र छैनन । एका दुई बुहारी वाहेक अधिकांस बुहारीहरू सम्पत्तिको स्रोतबाट वञ्चित छन् । बुहारीहरूलाई परिवारको आम्दानी र सम्पत्तिको अधिकार नै छैन भन्दा पनि फरक नपर्न सक्छ । घरको सारा काम महिलाले नै गर्नु पर्छ तर त्यस वापत उनीहरूले कुनै परिश्रमिक पाउँदैनन् आयको वितरणमा लैङ्गिक विषमता चर्को छ । अझ देशको आधा भन्दा बढि संख्या रहेको महिला वर्ग आर्थिक रूपमा कम सक्रिय देखिएका छन् । जसले गर्दा महिलाहरूको अपेक्षित विकास हुन सकेको छैन ।

४.९. बुहारी र कार्य समय

महिलाहरूको कार्य समयको गणना सामान्य किसिमबाट र घण्टाको मापनबाट गर्नु न्याय संगत हुदैन । सँगसँगै गरिने कार्यको वोभ सामान्य कार्य समयको गणनाबाट निकाल्न कठिन हुन्छ । महिलाहरूले २ वा २ भन्दा बढि काम एकैचोटी गर्ने गरेको सन्दर्भमा

उनीहरूको वास्तविक कार्यबोझ पहिचान गर्न विशेष तरिका अपनाउनु पर्छ । एक जना महिलाले बाहिर भित्रको काम गर्दा बच्चावच्ची को हेरचाह गर्ने, गोठालो जाँदा टपरी लगाउनु, दाम्लो वाट्नु, लुगा धुनु जस्ता सँगसँगै गरिने कामले उनीहरूको कार्य समय सामान्य देखिए पनि कार्यबोझ उच्च देखिन्छ ।

अध्ययनको क्रममा गरिएको प्रत्यक्ष अवलोकनमा बुहारीहरूले ८-९ घण्टा काम गर्नु परेको पाइएको छ । खेतवारीको काम गर्ने बेलामा अझ कार्य समय बढेको देखिन्छ । सामान्यतया अधिकांस बुहारीहरूले खाना खाए पछि र खाजा खाने बेला भन्दा अगाडिको समयमा आराम गर्ने गरेको पाइयो त्यो अवधिमा पनि बच्चाको सरसफाइ गर्ने, च्यातिएको र उघ्रीएको कपडा सिलाउने, चामल केलाउने जस्ता कार्य गर्ने गरेको देखिन्छ । यसबाट के देखिन्छ भने बुहारीहरूमा कामको अविच्छिन्नता रहिरहन्छ, तर सजिलो काम र गाह्रो काममा भने फरक पर्छ । यसरी कार्य समय गणनागर्दा दैनिक ८-९ घण्टा काम गर्नु पर्ने एक किसिमको अनुमानित कार्य हो । अध्ययनमा परेका बुहारीहरूको दैनिक कार्य र त्यसमा सहभागि र असहभागि बुहारीहरूको विवरणलाई तल यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ :

तालिका नं. १०

दैनिक कार्यमा सहभागि हुने र सहभागि नहुने बुहारीहरूको विवरण

दैनिक कार्यको प्रकार	सहभागी हुने	सहभागी नहुने	जम्मा
दैलो कुचो	३३	९	४२
खाना पकाउने र पानी ल्याउने	२७	१५	४२
कपडा धुने, सरसफाइ	३५	७	४२
घाँस दाउरा	२७	१५	४२
मेला पात	१०	३२	४२
पशु चराउने		४२	४२
गोठको काम	३२	१०	४२
बच्चावच्चीको रेखदेख	१९	२३	४२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८ ।

माथिको तालिका नं. १० मा अध्ययन क्षेत्रका ब्राह्मण बुहारीहरूको विभिन्न किसिमका दैनिक कामधन्दाहरूमा रहेको सहभागीता र असहभागिताको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । कुनै कार्य शीर्षकहरूमा बुहारीहरूको न्यून सहभागिता रहनु पछ्याडि विभिन्न

कारण रहेको छ । जस्तै पशु चराउने काममा चरन क्षेत्रको अभाव रहनु मेलापातको काममा बदलीद्वै परिवेशसँगै लगभग सबै काम मेसिनबाट हुनु जस्ता कारणले त्यस किसिमका काममा बुहारीहरूको सहभागिता न्यून रहन गएको देखिन्छ । त्यसैगरी अन्य कामको शीर्षकहरूमा सहभागि हुने बुहारीहरूको संख्या बढी देखिनुमा मुख्यतः ती सबै काम बुहारीहरूकै जिम्मा हो भन्ने घरका सदस्यहरूको भावना रहनु र कामको विभाजन नहुनुलाई लिन सकिन्छ । दैनिककार्यको रूपमा गरिने दैलो कुचोमा ३३ जना सहभागी छन । त्यसमा बुहारीसंग बसेकी सासू पनि सहभागी छिन । हाम्रो समाजमा दैलो कुचो बुहारीले नै गर्नु पर्ने स्थितिमा सासुले गरिरहेकी रहेछिन । किनत यस्तो भयो भन्दा बुहारी विरामी परेकी र काम गर्न नसक्ने स्थिति रहेकोले त्यस काममा सासू सहभागी भएकी रहिछन । त्यस्तै गरी सरसफाइ र कपडा धुने काममा बुहारीहरूको सबै भन्दा बढी सहभागिता रहेको देखिन्छ । यस काममा छनोटमा परेका ४२ जना बुहारी मध्ये ३५ जना बुहारी सहभागि छन् भने शून्य सहभागिता रहेको काम पशु चराउने काम रहेको छ ।

औद्योगिक क्रान्ति पछि आएको औद्योगिक विकासको कारणले महिलाहरू मध्ये धेरै महिलाहरू काम गर्न निस्कन थाले १५-१६ घण्टा काम गर्नु पर्ने र महिलाहरूको आत्याधिक शोषणको कारणले उनीहरू आन्दोलित हुन पुगे र महिला आन्दोलनलाई अगाडि बढाए । तर हाम्रो समाजमा यसरी महिलाहरूले अत्याधिक श्रम गर्नु पर्ने वाध्यात्मक परिस्थिति हुदा हुँदै पनि उनीहरू यसका विरुद्ध उठ्न सकेका छैनन् । शहरमा गरिने महिला अधिकारका कुराहरूले वास्तविक पिडीत महिलाहरूलाई लक्षित गर्न सकेको छैन । खास भन्ने हो भने महिला आन्दोलन नेपालमा सुरु नै भएको छैन । जवसम्म ग्रामीण महिलाहरू आफ्नो मानवीय अधिकारका निम्ति उठ्दैनन् तव सम्म यो आन्दोलनको सुरुवात भएको मानिदैन । शहरमा वसेका २-४ जना पढेलेखेका महिलाले महिला वर्गको नारा दिए पनि ति महिलाहरूले ग्रामीण महिलाहरूको बारे विशेष आवाज नउठाएको सन्दर्भमा महिलाहरूको शुद्ध आन्दोलनका निम्ति अरु कति समय पर्खनु पर्ने हो ? प्रतिक्षाको विषय भएको छ ।

४.१०. बुहारी र वाह्य गतिविधि

विशेष गरेर २०४६ को राजनैतिक परिवर्तन पश्चात ग्रामीण महिलाको वाह्य गतिविधिमा सम्लग्नता बृद्धि भएको पाइएको छ । महिलाहरू खासगरिकन आमा समुह र उपभोक्त समितिका माध्यमबाट वाह्य गतिविधिमा संलग्न भएका छन् । तर पनि पुरुषको तुलनामा उनीहरूको सामाजिक सहभागिता कमजोर देखिएको छ । अध्ययन वडाका ४२ जना बुहारीहरूको वाह्य गतिविधि बुझ्न तलको तालिकाले सहयोग गर्दछ ।

महिलाहरूको वाह्य गतिविधि अध्ययन गर्ने क्रममा गरिएको सर्वेक्षणमा जम्मा ७ जना बुहारीहरू मात्र त्यस्तो गतिविधिमा संलग्न देखिएका छन् । वाह्य गतिविधि हेर्ने क्रममा

सरकारी कार्यलयमा, NGOS, तथा INGOS, स्कूल सञ्चालन समिति क्षेत्रसंग आवद्ध महिलाहरूलाई लिइएको छ ।

तालिका नं. ११

वाह्य गतिविधिमा संलग्न बुहारीहरूको विवरण

संघ संस्था	संख्या
सरकारी	१
गै.स.स.	२
अ.गै.स.स.	१
स्कूल सञ्चालन	३
जनप्रतिनिधी	-
जम्मा	७

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

यहा सबै पढेलेखेका र भरखरका बुहारीहरू समावेश छन् । विशेष गरि बहुदलिय व्यवस्थाको पुनः स्थापना पछि महिलाहरू गैर सरकारी संस्थामा बढि संलग्न हुन थालेको पाइन्छ । त्यस्ता संस्थाहरूमा आमा समुह, महिला वचत, वन उपभोक्ता समिति र धार्मिक प्रकृतिका संस्थाहरू छन् । अध्ययन गरिएको वडामा महिला समुहको सक्रियतामा १ वटा मन्दिर बनेको छ । त्यस्तै गरि महिलाहरूले चौताराहरू पनि बनाएका छन् । यद्यपी मन्दिरले भावनात्मक आनन्दिको साथै महिला एकतालाई सहयोग पुऱ्याएको पाइएको छ । यस्तै राजनैतिक सहभागिता हेर्दा मतदातको रूपमा मात्र सहभागि भएको देखिन्छ । राजनैतिक परिवर्तन पश्चात स्कूल व्यावस्थापनमा र स्थानिय निर्वाचनको लागि तयार परिएको अध्यादेशको कारणले हरेक वडामा १ जना महिला प्रतिनिधि हुन पर्ने प्रावधानले गर्दा त्यस्ता क्षेत्रमा महिला सहभागिता त देखिन्छ तर नाम मात्रका छन् । गाउँमा अवसर कम हुने र घरबाट टाढा जान सामाजिक कारणले समेत व्यावधान गरेकोले पनि महिलाको वाह्य गतिविधिमा संलग्नता कम हुन गएको देखिन्छ । आर्थिक रूपले वाह्य गतिविधिमा ७ जना अर्थात् १६.६७ प्रतिशत महिला मात्र संलग्न छन् ।

यसरी पुरुषको तुलनामा महिलाको वाह्य गतिविधिमा संलग्नता कम देखिनु उनीहरू अहिले पनि परम्परागत घरधन्दा र कृषि व्यावसायमा नै सीमित रहनु वा सीमित राखिनुले गर्दा कम देखिएको छ ।

अध्याय पांच

सारांश,प्राप्ती र निष्कर्ष

५.१. सारांश

आज पनि केही शहरी महिलालाई छाडेर देशको ठुलो महिला संख्या परम्परागत जीवन र सोचाइमा बाँच्न बाध्य छन् । सीमित मात्रामा संविधान कानून र नियमले दिएका अधिकार समेत महिलाको पछ्यौटेपनले गर्दा उपयोग गर्न सकिरहेका छैनन् ।

एकतर्फ महिलाहरू सामाजिक र आर्थिक सांस्कृतिक र राजनैतिक रूपमा पुरुषहरूवाट शोषित भएको तर्क उठाउछन् भने अर्कोतिर महिलाहरू घरायसी रूपमा बढि मात्रामा महिलावाट नै शोषित छन् । यस कारणले आज महिला मुक्तिको नाममा गरिने आन्दोलन लैङ्गीक असमानताको आधारमा हुने शोषण तर्फ उन्मुख हुन परेको छ । भने त्यसको साँगसँगै लैङ्गीक समानताको नाममा हुने र नहुने विचको खाडल तर्फ र आम महिलालाई माध्यम बनाएर केहि सिमित स्वार्थसंग संलग्न स्व लैङ्गीक विचको असमानता तर्फ पनि लाग्नु परेको छ । वास्तवमा देश विकासको लागि महिला तथा पुरुष वर्गको समान सहभागिता अपेक्षित हुन्छ । कुनै पनि एउटा वर्गको अनुपस्थितिमा विकासको रथ अगाडि बढ्न नसक्ने प्रमाणित भै सकेकोले महिला पुरुषलाई एकै रथका पाङ्गा भनिएको हो । यसरी पुरुष महिलाको विचमा समानताको सम्बन्ध खोजीन लागेको एक्काइसौ शताब्दीमा महिलालाई विगतको परम्परागत शैलीमा बुहारीलाई उत्पादन मेशिनको रूपमा हेरियो भने यो यस शताब्दीको ठुलो गल्ती हुनेछ ।

विवाहको माध्यमवाट बुहारीहरू नयाँ घरमा प्रवेश गर्छन् । विवाहले त्यस्ता परिवार तिनका अन्य कुटुम्बलाई एकै ठाउँमा ल्याएर राख्दछ । जसवाट सामाजिक एकीकरणलाई सहयोग पुग्दछ । तर विवाहवाट आउने भएकोले बुहारीलाई अर्काकी छोरी भन्ने मानसिकता राख्नु भनेको आफ्नो छोरी पनि विवश भएर आर्को कुनै घरमा बुहारी भएर जान्छिन भन्ने संसारीक यथार्थतालाई विर्सनु जस्तो हुनेछ ।

ठुलो तथा संयुक्त परिवार, बाल विवाह र बहु विवाह जस्ता कारणले बुहारीहरूले आफ्नो आत्म वृद्धि विकास गर्न असमर्थ भएको तथ्यलाई यहाँ विर्सनु हुदैन । ठुलो परिवारकी बुहारीका धेरै कार्यबोझ र उत्तरदाइत्व हुन्छन्, जसले उनलाई बढि बृहार्तन दिन भूमिका खेल्दछ । यस अवस्थामा उनीहरूको बाह्य गतिविधि क्षिण भएर जानु स्वभाविक हुन्छ ।

मुलतः नेपाली समाज हिन्दु धार्मिक मतले प्रभावित भएको छ । यसकारणले गर्दा यस परिवारका सदस्यहरू अझ खासगरी बुहारीलाई परम्परागत दृष्टिकोणबाट नै हेर्ने गरिन्छ । तसर्थ वदलिदो विश्वपरिस्थितिमा विचरण गर्न सक्ने गरि यिनीहरूको जीवनमा परिवर्तन ल्याउनु आजको आवश्यकता भएको छ । हामीहरूले पुरातन विचार र मान्यताबाट माथि नउठेर बुहारीलाई केवल बुहारीको दृष्टिकोणमा हेरियो भने हामीहरू महिला विकासको आन्दोलनमा प्रतिगमनकारी बनिने छौं ।

ब्राह्मण परिवारमा अर्न्तनिहित संस्कृति, परम्परा मान्यता, विश्वास र प्रचलनले गर्दा यसमा अन्य जनजातिको भन्दा पृथक र मौलिक विशेषता देखिन्छ । जसले गर्दा यस समुदायका परिवारका सदस्यहरूको केहि निश्चित उत्तरदाइत्व, कर्तव्य, भूमिका र स्थान हुन्छ । त्यसैले ब्राह्मण परिवारका बुहारीहरूको निश्चित कर्तव्य र उत्तरदाइत्वलाई मध्यनजर गर्दा यिनीहरूको अन्य सदस्यको भन्दा कठोर जीवनशैली देखिन्छ । अध्ययनले यिनै विषयहरूलाई गहन दृष्टि दिएको छ ।

ब्राह्मण परिवारका बुहारीहरूको वास्तविक अवस्थाको खोजविन कतै नभएको वा प्राप्त नभएको अवस्थालाई मध्यनजर गरी खासमा ब्राह्मण बुहारीहरूको वास्तविक अवस्था कस्तो ? जातिगत रुपमा उच्च मानिने ब्राह्मण जातिमा बुहारीप्रतिको धारणा कस्तो छ ? घर बाहिर र घरभित्रको काममा उनीहरूको सहभागिता र सक्रियता कस्तो छ ? उनीहरूमा के कस्ता परिवर्तनहरू आएको छ? यी आदि कुरालाई अध्ययनमा उठान गरिएको छ । त्यसका लागि अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख रचना पत्रपत्रिका, पुस्तक, प्रकाशित कृति, विद्वानहरूको भनाई आदि बारे अध्ययनका क्रममा समीक्षा गरिएको छ ।

अध्ययनका लागि चैनपुर गा.वि.स वाड नं. १ लाई मात्र लिइएकोछ । यस अध्ययनका क्रममा आवश्यक तथ्य संकलनका लागि प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्कको स्रोतहरू प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा समय, अर्थको सीमा जस्ता कारणले गर्दा सीमित क्षेत्रभित्र पनि सबै बुहारी महिलाहरूलाई समेट्न सकिएको छैन । यस अध्ययनमा उत्तरदाता ब्राह्मण बुहारीहरूको पारिवारिक जनसंख्या, उत्तरदाता परिवारको पेसा, उमेर, परिवारमा उनीहरूको भूमिका र स्थान जिम्मेवारीका क्षेत्रहरू कामको प्रकृति र समय आदिबारे जानकारी लिइएको छ । अधिकांश उत्तरदाता ४१-५१ वर्ष उमेर समूहका रहेका छन् भने केही ६० वर्ष भन्दा माथिका पनि रहेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा उत्तरदाता बुहारीहरु एकात्मक र संयुक्त परिवारमा रहँदै आएका छन् । समग्रमा उत्तरदाता बुहारीहरु साक्षर, निरक्षर, विद्यालय तह, क्याम्पस तहको पढाइ पूरा गरेका र पढ्दै गरेका छन् भने सीमित बुहारीहरुले विश्वविद्यालय तहको अध्ययन गरेका छन् । अध्ययनमा अधिक बुहारी महिलाहरु गृहणी र कृषि तथा पशुपालन व्यवसायमा आवद्ध छन् । उनीहरु घरमै बसी चूलो चौको, घाँस दाउरा, पानी, गाईगोठ, मेलापात गरी जीवन व्यतित गरिरहेका देखिन्छन् भने सीमित बुहारीहरुमात्र व्यापार सीपमूलक काम र जागिर जस्ता कार्यमा सम्लग्न देखिन्छन् ।

अध्ययन गरिएका बुहारीहरु मध्ये जम्मा ४ जनाले मात्र विश्वविद्यालय तहको अध्ययन गरेका छन्, ५ जना स्नातक तहमा पढ्दै गरेका छन् भने ११ जना निरक्षर छन्, १० जना सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने साक्षर छन् । त्यस्तै १२ जनाले विद्यालय तहको पढाइ पनि पुरा गरेका छैन । जसवाट महिलाहरु पढाइमा पछि परिरहेका छन्, भन्ने कुरा थाहा पाउनुको साथै यसतर्फ ठोस नीति लिन सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

अध्ययनमा ब्राह्मण परिवारका बुहारीहरुले घरभित्र वा घर बाहिर पुरुषको तुलनामा अत्यन्त राम्रो फलदायी हुने किसिमको कामको निर्णय दिन र लिन सक्ने क्षमता, सिप तथा अनुभव बुहारीहरुमा भए तापनि ब्राह्मण परिवारमा बुहारीहरुको क्षमताको कदर गर्ने र असल वा कमसल जुनसुकै कामको समेत बुहारीहरुलाई निर्णय गर्न दिने अधिकार प्रायः परम्परा देखिनै देखिदैन । यस किसिमको स्थिति रहनु पछाडि हरेक निर्णयमा पुरुषको बाहुल्यता रहनु र स्वयं समाज पुरुष प्रधान किसिमको रहनुको कारणलाई लिन सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका बुहारीहरुले सानो देखि ठुलो र सरल देखि जटिल जुन सुकै कार्यमा पनि आफ्नो स्वविवेकले निर्णय नगरी सासु ससुरा तथा श्रीमानको आदेश अनुसार गर्नु परेको देखिन्छ । छोरी र बुहारीमा देखिने भिन्नताले अन्ततः महिला बीच ठुलो विभाजनको रेखा कोर्ने संभावना लाइ यहाँ उल्लेख गर्नु पर्ने हुन्छ । जसले पारिवारिक एकता भंग गर्छ र सामाजिक एकतामा बाधा गर्ने जस्ता उदाहरण पाइएका छन् ।

महिलाहरु उदायदेखि अस्ताय सम्म भुक्तानी अयोग्य श्रम खर्चन बाध्य छन् । घरको परम्परागत कार्यमा उनीहरु सक्रिय रहनु परेको छ । तर त्यसवाट प्रत्यक्ष आमदानी उनीहरुलाई हुँदैन । अप्रत्यक्ष आमदानी सामूहिक रूपमा घर परिवारको निमित्त भएको हुन्छ ।